

DE BOER, Minne Gerben, 'Leenwoordtheorie voor Italianisten'. Hoofdstuk 9 van *Woordstudies I. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 4*. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009. ISBN 978-90-6701-025-2. 181-251.

SAMENVATTING

Dit artikel is een inleiding voor de bestudering van leenwoorden, speciaal tussen Italiaans en Nederlands. Het behandelt de bestandopname, zoekstrategieën en taalkundige en sociale aspecten van de leenwoorden en geeft een aantal woordgeschiedenissen.

RIASSUNTO

Questo articolo è un'introduzione allo studio dei prestiti, specialmente fra italiano e olandese. Vi si trattano l'inventario, le strategie di ricerca e aspetti linguistici e sociali dei prestiti; inoltre si presentano alcune storie di parole.

SUMMARY

This article is an introduction to the study of loanwords, especially between Italian and Dutch. Arguments are the loanword inventory, research strategies and linguistic and social aspects of loanwords. A couple of word histories are presented.

KEY-WORDS

Loanwords, the borrowing process, loan word theory, word histories

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies I* vormt het vierde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

25. LEENWOORDTHEORIE VOOR ITALIANISTEN

Inleiding

In mijn docententijd gaf ik regelmatig een syllabus over Italiaanse leenwoorden; de laatste dateerde van het collegejaar 2000-2001. De bedoeling was om mijn studenten aan te sporen tot eigen onderzoek op dit gebied en vooral om te laten zien dat het niet ging om een grotendeels afgesloten onderzoeks-terrein, maar om een gebied waar nog veel te onderzoeken was. Deze tekst heeft hetzelfde doel, maar is geheel en al herschreven, al heb ik hier enige paragrafen van de oorspronkelijke tekst gekannibaliseerd. Hij is nu bestemd voor een virtueel gehoor van al degenen die in het onderwerp geïnteresseerd zijn, maar behoudt zijn didactische doel, namelijk het opwekken tot onderzoek.

Ik begin met een uitstapje buiten het veld van het Italiaans, namelijk een beschrijving van het Engelse leenwoord *kitten*, omdat ik zo de meeste problemen van leenwoorden aan de orde kan stellen aan de hand van een voorbeeld dat iedereen in de kring van familie en kennissen kan controleren. Onmiddellijk daarna volgt een historisch Italiaans voorbeeld, namelijk de beschrijving van het leenwoord *giro*. Na deze dubbele inleiding behandel ik de bestaande kennis, in de eerste plaats de verzameling van Francescato (1966), daarna de bestaande aanvullingen, om tenslotte suggesties te doen om het onderzoek uit te breiden. Vervolgens worden verschillende aspecten van het leenwoordonderzoek behandeld aan de hand van recenter benaderingen en meer theoretische inzichten. Ook zal er aandacht worden geschonken aan Nederlandse leenwoorden in het Italiaans.

Het verhaal van *kitten*

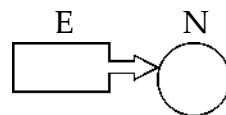
Als inleiding tot dit hoofdstuk over leenwoordtheorie neem ik een voorbeeld in het huidige Nederlands dat het gehaald heeft, of om het anders uit te drukken, waartegen de strijd verloren is. Dat is het woord *kitten*.

Als in mijn jeugd de kat jongen had, dan heetten die poesjes of jonge poesjes. Een ander woord bestond er bij ons niet voor, zeker niet een Engels woord, want Engels was niet de meest bekende taal; we spreken nu over begin jaren veertig. Tegenwoordig vinden we bij Albert Heijn briefjes van kinderen die *kittens* aanbieden. Dat je die beestjes ook anders zou kunnen noemen, komt niet bij de jeugdige schrijvers op. Tussen beide periodes heeft zich het leenwoord ingeburgerd; we hebben dus al een *terminus a quo* (begingrens) en een *terminus ad quem* (eindgrens)

voor het ontleningsproces.¹ Aan de hand van dit woord wil ik alle dingen nalopen die over een leenwoord gezegd kunnen worden.

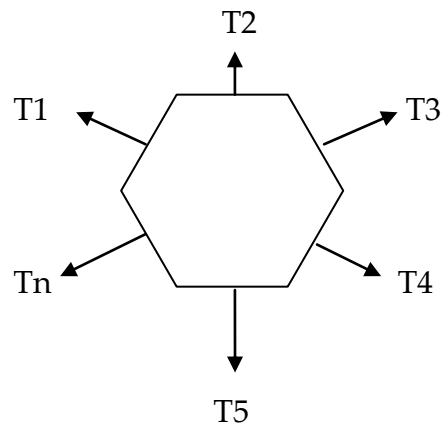
Eerst maar de technische term. Een leenwoord is een woord dat ontleend is aan een andere taal. Ontleend wil zeggen overgenomen: eerst bestond het in de andere taal, nu ook in je eigen taal. Ontlenen is een betere term dan lenen, vandaar dat ik zojuist over een ontleningsproces heb gesproken en niet over een leenproces: lenen veronderstelt teruggeven, en daar is geen sprake van, want de oorspronkelijke taal verliest het woord niet. Maar leenwoord is een mooie korte term. Hij is ook neutraal, in tegenstelling tot vroegere termen zoals basterdwoord, die negatief zijn.

In dit geval is Engels de brontaal en Nederlands de ontvangende taal. Ik vermijd hier expres het woord doeltaal, want niemand in de Engelstalige wereld had de bedoeling om de Nederlanders dit woord te schenken. Het woord deelt deze herkomst met vele andere woorden, want Engels is op het ogenblik de dominante cultuurtaal, het Nederlands bevindt zich in het bereik van deze cultuurtaal. Willen we de beweging grafisch (en geografisch) voorstellen, dan kan dat door een pijl waarvan het beginpunt in een Engelssprekend land ligt, het eindpunt in Nederland.

Figuur 1

Het Engels is niet alleen de dominerende cultuurtaal voor Nederland, maar voor veel landen in de wereld. Vanuit Engels standpunt is de bovenstaande figuur niet zinnig, we hebben eerder te maken met een stervormige uitstraling

Figuur 2

¹ Preciezer gezegd: het gaat hier niet om de grenzen van het proces, maar van onze kennis omtrent dit proces.

De veelhoek in het midden (voor het gemak als een zeshoek voorgesteld) geeft de Engelstalige wereld weer, de pijlpunten T1 tot en met Tn de verschillende talen die het woord hebben overgenomen.

In de praktijk van het leenwoordonderzoek wordt meestal met het model van figuur 1 gewerkt; ik zou daarentegen willen pleiten voor een onderzoek volgens het model van figuur 2. Dat houdt in dat we ons niet alleen de vraag stellen welke woorden het Nederlands aan het Engels ontleend heeft en waarom, maar ook in welke andere talen ditzelfde proces al of niet heeft plaatsgehad en waarom. En zo zoeken we op Google niet alleen naar de half miljoen hits voor *de kitten* (en evenveel voor *het kitten*), meervoud *de kittens*, maar ook voor de half miljoen hits voor *das Kitten*, meervoud *die Kitten*.²

In de etymologische literatuur vind ik geen informatie in het EWN,³ maar wel in het *Chronologisch woordenboek* van Nicoline van der Sijs, p. 355:

Opvallend is dat het jong van de kat en van de hond een Engelse benaming heeft: *kitten* en *puppy* of *pup*. Deze benamingen komen ongetwijfeld uit de fokkerijwereld. Daarnaast bestaat voor een jonge hond nog de oude inheemse benaming *welp*, maar voor een jonge kat heb ik geen aparte benaming kunnen vinden.⁴ Zou dat komen omdat de Germanen het dier pas 'laat' hebben leren kennen? (De andere aparte benamingen voor een jong dier stammen merendeels al uit de Indo-europese periode.) Of was de aanduiding (*jong*) *poesje* voldoende, omdat een jonge kat verder geen economische waarde heeft en het dier bovendien maar korte tijd jong is?

Deze passage bevat de volgende elementen:

- 1) Parallellisme tussen hond en kat;
- 2) Suggestie van herkomst uit een vaktaal;
- 3) Speculaties over de reden van het ontbreken:
 - 3a) De kat is pas laat in de Germaanse wereld ingevoerd;
 - 3b) Jonge katten hebben geen economische waarde.
 - 3c) Katten zijn slechts kort jong.

Punt 3a verwoordt een complexe gedachte, namelijk: huisdieren hebben vanouds speciale namen voor jonge dieren die etymologisch niet met de naam van het volwassen dier verbonden zijn, zie *veulen*, *kalf*, *lam* en *big*. Dat zouden we dus ook voor katten en honden verwachten. Toch vinden we alleen maar *katje* en *hondje*, woordafleidingen van *kat* en *hond*. De late invoering van de kat wordt gezien als oorzaak van het ontbreken van een ongemotiveerd woord (geldt dat ook voor

² Duits en Nederlands gaan hier samen, in tegenstelling tot de Scandinavische talen (Deens *killung* en Zweeds/Noors *kattung*). Zelfs het Afrikaans gebruikt niet *kitten*, maar *katjie*, zoals een kleine speurtocht via Google aantoont, zie bijvoorbeeld een zinnetje als *Die klein katjies lyk al heel tuis*.

³ Etymologisch woordenboek van het Nederlands.

⁴ Zie echter de passage *Ik rolde mezelf letterlijk in bed, niet als een bejaarde vrouw [...] maar als een kattenwelp die zich zinledig maakt met een bol garen*, in een blog uit 2006 [*Zinledig maakt vertaal ik voor mijzelf als onledig houdt*].

honden?). Punt 3b is een specialisatie van de stelling dat aparte woorden ontstaan zodra er een apart begrip onderscheiden wordt; de gedachte is hier dat dit alleen maar vanwege het economisch nut zou gebeuren. Maar jonge poesjes zijn qua begrip interessant vanaf het moment dat het gezelschapsdieren zijn: je moet iets met de overdaad doen (weggeven of verdrinken), je maakt een vergelijking vanwege de speelsheid (*Ja, 't was katjes spel; zo zyn de kinderen*, Wolff en Deken, *Willem Leevend*, 1784) of we vinden een metafoor in een ander domein, namelijk de botanie: wilgen-, hazelaar- of berkenkatjes. Punt 3c lijkt me ook niet relevant, omdat jonge poesjes juist op zeer jonge leeftijd opvallend (*salient*) zijn.

De achtergrond van *kitten* is in dit verband ook interessant. De eerste vindplaats is uit 1377, het woord wordt afgeleid van Oudfrans *chatoun* (nevenvorm *chitoun*), ongetwijfeld in een Normandische variant *kitoun*. In het Frans was het woord gemotiveerd (*chat*, verkleinwoord *chaton*), in het Engels niet langer: het woord verwijst dan ook naar de fase van tweetaligheid (*cat* Angelsaksisch, *kitten* Normandisch) en suggereert op zijn minst een verband met 'hogere' kringen.

Verder bestaat er in het Engels een botanisch woord *catkin*, volgens de woordenboeken afgeleid van het Nederlandse *katteken*, via de vertaling van een botanisch handboek uit 1578. Dit geeft aan dat de botanische specialisatie van het verkleinwoord van *kat* al heel oud is.

Over de datering kan ik nog het volgende zeggen. Van der Sijs (p. 354) noemt 1984, op gezag van de Grote Van Dale; de Hedendaagse Van Dale uit datzelfde jaar heeft het nog niet. De Vereniging Neocat, die aan kittenbemiddeling doet en in zijn reglementen over kittens (en *het* kitten) praat is opgericht in 1968. Voor meer informatie over de terminologie van de fokkerswereld zouden we eventueel kunnen proberen oude statuten van kattenfokverenigingen te raadplegen.

Leenwoorden zijn neologismen, dat wil zeggen nieuwe woorden in de taal, niet gemaakt door gebruikmaking van bestaande elementen (afleiding van een bestaand woord of betekenisspecialisatie) en daardoor dus ongemotiveerd. Motivatie is er in dit geval ook niet in de brontaal, al helpt de klankovereenkomst tussen *cat* en *kitten* wel om het woord begrijpelijk te maken (dat geldt overigens ook voor de Nederlandse situatie). Pas in de verwijderde etymologie, die teruggaat tot het Frans, is de motivatie aanwezig, in de vorm van een relatie tussen verkleinwoord en basis, net zoals dat het geval is voor *kat* en *katje*, *poes* en *poesje*.

Neologismen kunnen een nieuw begrip begeleiden, ofwel een oud woord voor een bestaand begrip door een nieuw woord vervangen. Dit laatste is hier het geval: *kitten* duidt geen nieuwe diersoort aan en geeft ook geen nieuwe kijk op een bestaand dier. Dit stelt het probleem van de noodzaak van het leenwoord aan de orde. Oude theorieën plegen te onderscheiden tussen noodzakelijke leenwoorden en luxeleenwoorden, meestal in negatieve zin. Leenwoorden die zonder noodzaak een bestaand woord vervangen zouden verboden moeten worden. Deze kritiek komt in de regel uit puristische hoek. Om te beoordelen of deze kijk nuttig is moeten we

onderscheiden tussen de taalbeschouwer en de taalgebruiker. Voor de taalbeschouwer is het optreden van leenwoorden neutraal: over de gewenstheid van de leenwoorden wordt zijn mening niet gevraagd; hij registreert alleen maar. De taalgebruiker daarentegen is betrokken bij zijn woordenschat: als hij die moet veranderen kan dat ergernis wekken. Hij kan het woord ook weigeren. Ik zal zelf *kitten* nooit gebruiken; het vervult voor mij geen behoefte en ik ervaar het daarom als aanstellerig. Dat is een eerste reactie op een leenwoord, althans een van de mogelijke reacties: ik had het woord ook leuk kunnen vinden. Voor een volgende generatie begint het woord vertrouwd te raken en weer een volgende generatie heeft nooit anders gehoord. Acceptatie, weigering en vanzelfsprekendheid zijn fasen van ieder neologisme; herkennen van die fasen hoort bij het onderzoek. Dit maakt dat een eerste attestatie slechts een onderdeel van het onderzoek is; herkenning van de fase waarin deze attestatie optreedt is ook belangrijk. Zo vinden we bij het zoeken naar voorbeelden van *kitten* allereerst een gebruik als eigennaam (*Kitten zit vlak bij m'n hand en hindert me in 't schrijven*, brief van Willem Witsen aan Elisabeth van Vloten, eind september 1892).⁵

Het parallellisme tussen hond en kat is duidelijk, maar *pup* is ouder. Van der Sijs noemt 1940 als eerste datum. Dat klopt met mijn eigen introspectieve oordeel: *pup* roept bij mij geen negatieve reactie op. Deze volgorde heeft te maken met de problematiek van modelwoorden: er is een fokkerswoord voor jonge honden, dan is er ook een fokkerswoord nodig voor jonge katten: *pup* fungeert daardoor als (semantisch) modelwoord voor *kitten*.

Het kanaal is ongetwijfeld een fokkerij, waar een onderscheid tussen jongere en oudere exemplaren uiterst functioneel is. Vanuit de fokkersvakaal is het woord vervolgens in de algemene taal doorgedrongen, waarschijnlijk ergens tussen de jaren zestig en tachtig. Dit kan te maken hebben met een grotere vertrouwdheid van het publiek met stamboekdieren, misschien ook met een algemene behoefte om leeftijds-aanduidingen te institutionaliseren.⁶ *Katje* is vaag, omdat het zowel leeftijd als grootte kan aanduiden; *kitten* is preciezer, want het geeft alleen leeftijd aan.

Als een leenwoord aan een andere taal ontleend wordt moet het zich aan die nieuwe taal aanpassen, zowel qua klank (fonologisch) als qua vorm (morfologisch). De klankaanpassing is bij *kitten* minimaal en betreft uitsluitend fonetische details, zoals de uitspraak van de /k/: geaspireerd in het Engels, ongeaspireerd in het Neder-

⁵ Zulke eigennamen zijn toevallige voorkomens (*casuals*) van het leenwoord en gaan vooraf aan de verankering in de ontvangende taal.

⁶ Dit gebeurt ook bij mensen: het onderscheid tussen peuters en kleuters is recent, puber is van een gedragsaanduiding tot een leeftijdsaanduiding geworden (zie de herinterpretatie van *puberteit* als *pubertijd*), er zijn tieners en twens, jongeren en oudere jongeren, senioren (50-plussers), ouderen, bejaarden en hoogbejaarden. En iedere persoonsvermelding in de krant gaat gepaard met een leeftijdsaanduiding, zodat meteen te zien is of het een wanhopige tiener of een bejaarde sufferd was die onder de trein gekomen is.

lands. Morfologisch moet, zoals bij elk Engels woord, gekozen worden tussen een *de-* en een *het-*woord: we hebben al gezien dat de officiële keuze is gevallen op het *het-*woord (ongetwijfeld gestuurd door het vervangen woord, dat als verkleinwoord onzijdig was), maar dat in de praktijk de keuze nog niet gemaakt is. De Engelse meervouds-*s* wordt moeiteloos overgenomen; dat zou ook niet anders kunnen, met een enkelvoud dat op *-en* uitgaat; het Duits daarentegen kiest voor een onveranderd meervoud. Wat de woordafleiding betreft: er is geen verkleinwoord (zoals *puppy* bij *pup*), wat wel zal samenhangen met de vorm, waarin *-en* toch enigszins als verkleiningsuitgang aangevoeld kan worden. Wel zijn er samenstellingen, zoals het al genoemde *kittenbemiddeling*.

Concluderend hebben we met dit voorbeeld een groot aantal verschijnselen de revue laten passeren die bij leenwoorden optreden: de relatie tussen brontaal en ontvangende taal, de mate van internationalisering, motivatie van het gebruik en motivatie van de vorm, ontleningsproces met bijbehorende fasen, attestatie en bronnen voor de bepaling van het eerste optreden, kanaal, geleidelijke verspreiding en relaties tussen groepstaal en algemene taal.

Over de motivatie van het gebruik is trouwens nog wel meer te zeggen. Een kleine rondvraag leert mij dat de datering midden jaren tachtig aardig klopt. Als je vraagt: 'Hoe heten de jongen van de kat?', dan zullen kinderen gauw "kittens" antwoorden, ouderen "poesjes" of "katjes."⁷ Het probleem rijst bij de middengeneratie. En dan blijkt dat we te maken hebben met taboevermijding. 'Poesje' is ook de benaming voor het vrouwelijk geslachtsorgaan. Juist in de jaren zeventig gaat het seksuele vocabulaire, dat daarvoor behoorde tot het register schuttingstaal, deel uitmaken van de algemene taal.⁸ Op dat moment wordt het woord besmet, althans voor de generatie die in de kritieke leeftijd is waarop men gevoelig is voor meningen van anderen. Wie eenmaal uitgelachen is om zijn of haar taalgebruik, zal het bewuste woord voortaan vermijden. 'Poesje' kan echt niet meer, hoor je ze dan later zeggen. En zo krijgen we de paradox dat in een periode waarin allerlei taboe's worden geslecht, het gebruik van bepaalde woorden tot een taboe wordt. Het bekendste geval hiervan is het Engelse woord *gay*, dat niet langer gebruikt kan worden voor 'vrolijk'.

Nu treedt er een bekend proces van woordvervanging op, dat vaker is voorgekomen bij het overnemen van leenwoorden. Een woord dat om de een of andere reden onbruikbaar is geworden wordt vervangen door een ander woord dat eraan synoniem is. Vaak komt zo'n synoniem uit een ander register, in dit geval de vaktaal van de dierenfokkerij. Dit is niet het hele verhaal: voor *pup* gaat het niet op. Maar het verklaart wel waarom een hele generatie deze lexicale verandering heeft doorgevoerd.

⁷ Dit laatste genoteerd uit de mond van een tachtigjarige.

⁸ Het is ook mogelijk dat het voorheen niet gebruikt werd, en dat het een leenvertaling van het Engelse *pussy* is.

Een Italiaans voorbeeld: *giro*

Als inleiding tot de bestaande kennis over Italiaanse leenwoorden behandel ik een onverdacht voorbeeld, namelijk het woord *giro*. Hiervoor geef ik de informatie uit de bestandsopname van Francescato 1966 en uit het *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (EWN, deel 2, 2005).

Bij Francescato (1966, p. 527), met mijn vertaling, waarin voor de betere leesbaarheid de afkortingen uitgewerkt zijn, lezen we:

**giro* s.m. 'conto corrente' (specialmente postale) (comm., banc.). La voce *giro*, in ol., è sentita certamente come italiana, ma DEI 1815 registra solo *girata* (18°-19° sec.) "intestare ad altri un assegno", deverbale da *girare* usato come termine comm., banc. La voce *giro* compare già presto in ted. (a. 1635, Kluge 258) e doveva essere frequente nel linguaggio comm. e banc. dell'epoca. Per l'ol. WS 59 suppone il tramite del tedesco; le prime attestazioni sarebbero del 19° sec. – con *giro* va anche il v. *gireren* 'fare una girata' (comm.), e *girant* s.m. 'chi fa una girata' (comm.). Pare poco probabile che *gireren* venga prima di *giro*, al contrario sembra che il verbo sia una forma rifatta, alla maniera francesizzante, sul sost.: *girant* sarebbe pure un falso francesismo, creato in ol. (in frc. dall'it. si avrebbe solo *girata*. Vidos FE. 6)

**giro*, mannelijk substantief 'rekening-courant' (in het bijzonder bij de post) (handels- en bankterm). Het woord *giro* wordt in het Nederlands zeker als Italiaans gevoeld, maar het *Dizionario Etimologico Italiano* registreert op p. 1815, alleen maar *girata* (18e-19e eeuw) "een cheque endosseren aan iemand anders", deverbaal substantief van *girare* gebruikt als handels- en bankterm. Het woord *giro* verschijnt al vroeg in het Duits (vóór 1635, Kluge p. 258) en moet veel gebruikt geweest zijn in de handels- en banktaal van die tijd. Voor het Nederlands veronderstelt het *Supplement* van Van Haeringen (1936) bij het *Etymologisch Woordenboek* van Franck-van Wijk (p. 59) een tussenfase via het Duits; de eerste Nederlandse attestaties zouden uit de 19e eeuw zijn. – Bij *giro* hoort ook het werkwoord *gireren* 'een overschrijving uitvoeren' (handelsterm), en *girant*, mannelijk substantief, 'iemand die een overschrijving uitvoert' (handelsterm). Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat *gireren* ouder is dan *giro*, integendeel, het ziet er naar uit dat het werkwoord volgens Frans model naar het zelfstandig naamwoord gevormd is; ook *girant* is dan een pseudo-Frans woord, dat in het Nederlands gevormd is (in het Frans zou alleen *girata* uit het Italiaans komen, zie Vidos, *La forza dell'espansione italiana* (1932: 6)).

EWN, II, p. 283 geeft (met weglating van een alinea over de Griekse oorsprong van het Italiaanse woord *giro*):

giro zn. (NN) 'betalingsstelsel; overschijvingskaart'

Nnl. **giro** ['soort betalingswijze' [1712; de Bruijn 1992], *indosso of giro in bianco* 'een getekende maar verder blanco wissel' [1734: WNT Aanv.], *giro* "af- en aanschrijving in de Wissel-bank" [1745; Meijer], *een giro, of rondlopende wissel* [1766; de Tollenaere 1969, 233], *giro* 'stelsel van transactie zonder contacten' [1838; WNT *bankpapier*].

Ontleend aan Italiaans *giro* 'geldtransactie zonder contanten', eerder al 'rondgang', ontwikkeld uit Latijn *gyrus*, *girus*, *gurus* 'rondgang, kring(loop)', ontleend aan Grieks *gūrós* 'gebogen, rond', *gūros* 'kring', zie ►GYROSCOOP. Ontlening via Hoogduits *giro* [1635; Kluge] (NEW, Toll.) is niet noodzakelijk.

[...]

De betekenis *giro* 'geldtransactie zonder contanten, het doen rondgaan van een wissel' stamt uit Venetië uit de tweede helft van de 16e eeuw. Daar bestond een *ufficio del giro delle biave* 'kantoor

voor de betaling van het graan' en in 1619 werd in Venetië officieel de *Banco del Giro* gesticht. Het woord werd al eerder in het Italiaans in de geldhandel voor transacties gebezigd.

In januari 1609 werd in Amsterdam al 'De Amsterdamse Wisselbank' gesticht, die de oudste girobank van Noord-Europa en de belangrijkste ter wereld was, maar het woord *giro* werd toen nog niet gebruikt.

- gireren ww. 'geld overschrijven'. Nnl. *gireren* 'geld overschrijven' [1674; de Bruijn 1992], *gegireerde ofte geëndosseerde Wisselbrieven* 'schriftelijk op een ander overgedragen wissels' [1676; de Bruijn 1992]. Afleiding van *giro* met het achtervoegsel > -EREN .

[Hierna volgt een alinea over *giromaat*, *girotel*, *giropas*, *girobetaalkaart*, *giromaatpas*, *gironet* en *girofoon*]

Lit.: De Tollenaere 1969, 232-233

Beide artikelen zijn typische etymologische artikelen, dat wil zeggen ze geven een etymologisch discours in gecondenseerde vorm. De geroutineerde gebruiker wordt geacht dit discours te kunnen interpreteren, wat inhoudt dat niet alleen de afkortingen begrepen worden, maar ook het plechtstatig taalgebruik (zoals *geldtransactie* voor *betaling* en *een bank stichten* voor *een bank oprichten*); verder moet men door hebben dat het gebruik van woorden als 'het lijkt' of de Italiaanse *condizionale* een (enigszins intimiderende) hypothese van de schrijver inhoudt. Ik zal proberen de gegeven informatie systematisch te behandelen, zodat we beter in staat zijn de wetenschappelijke stand van zaken te beoordelen.

1. Het asteriskje van Francescato geeft aan dat hier sprake is van directe ontleening aan het Italiaans. Hiervoor worden twee argumenten gegeven. Het eerste is fonologisch: het woord heeft een Italiaanse vorm (dat is de betekenis van *sentita certamente come italiana*). Het tweede berust op de afwijzing van het alternatief, namelijk een Duitse tussenstap. Deze afwijzing is in strijd met de chronologische gegevens, en heeft daardoor een autoritair karakter ('is niet noodzakelijk' in het EWN). Het is natuurlijk mogelijk dat de argumenten wel gegeven worden in het geciteerde artikel van De Tollenaere; dan is de afwijzing niet autoritair, maar gezagsgetrouw.

2. *Giro* is het lemma (citeerwoord), dat staat voor een familie van woorden. Deze familie bevat in ieder geval het werkwoord *gireren*, bij Francescato ook het substantief *girant*, bij het EWN het gebruik van *giro-* als voorvoegsel in het taalgebruik van de Postbank. Deze lijst is niet volledig; in ieder geval zou het adjectief *giraal* erbij horen, terwijl in de tekst van het EWN zelf ook de samenstelling *girobank* voorkomt.

Het bestaan van zo'n familie roept de vraag op of alleen het lemma of ook andere woorden ontleend zijn. Francescato is hierin stellig: alleen *giro* is ontleend; de rest is nep-Frans. Los van de vraag over de ontleening zijn de verhoudingen tussen de leden van de familie op zichzelf ook interessant. Dat is echter een neologisme-probleem, geen ontleningsprobleem.

3. Het woord wordt bij Francescato gepresenteerd als vaktalig: het behoort tot een van de erkende categorieën van italianismen, namelijk de 'handels- en banktermen'. 'Handel en bank' is hierbij één ongedeelde categorie; hij wordt niet onderverdeeld in

enerzijds handelstermen, anderzijds banktermen. Ook het begrip vaktalig is nogal ruim; we zouden op zijn minst moeten onderscheiden tussen interne vaktaal (gebruikt onder vakmensen) en externe vaktaal (gebruikt in contact met niet-vakmensen).⁹ Wat er aan de Amsterdamse beurs gebeurde was ongetwijfeld interne vaktaal, maar de website van de Postbank gebruikte externe vaktaal. Die externe vaktaal gaat haast ongemerkt over in algemene taal (gebruikt tussen niet-vakmensen onderling): *betalen* zou ik geen vaktaal noemen en *gireren* is een vorm van betalen (*Gireer je me dat bedrag even?*). Uit dit punt komt de noodzaak voort om het begrip vaktaal binnen de leenwoordtheorie te thematiseren.

4. Beide artikelen geven informatie over de betekenis van *giro*. Hierbij moeten we onderscheiden tussen de huidige betekenis en de betekenis in het verleden, dus op het moment van ontlening. Het EWN geeft drie betekenissen: betalingsstelsel, overschrijvingskaart en soort betalingswijze. Dat zijn dus een institutie (stelsel), een proces (wijze) en een middel (kaart). Francescato geeft rekening-courant, vooral bij de posterijen, wat eigenlijk de omschrijving is van de afleiding *girorekening* (in oppositie met bankrekening, waarbij het eerste lid weer naar de instelling verwijst). Geen van de bronnen verwijst naar het feit dat we hier met een openbare dienst te maken hebben, althans vóór de verzelfstandiging van de Postbank, wat toch een rol heeft gespeeld in de overgang van vaktaal tot algemene taal. De omschrijvingen van de oudere betekenis zijn interessant vanwege de synonymie die hierin en in de geciteerde voorbeelden aanwezig is. Het technische punt is het volgende. Betalingen kunnen contant (door het overhandigen van munten) verricht worden of 'zonder contanten'. Dit creëert een semantisch veld, waarin betaling het hyperoniem is, met twee hyponiemen, die zich van elkaar onderscheiden via het kenmerk [\pm contant]. Een wissel (it. *cambio*) is een opdracht van een persoon aan een bank waar deze persoon kredietwaardig is om een bepaald bedrag uit te betalen aan degene die deze opdracht aan de bank aanbiedt. Zo'n opdracht kan aan toonder zijn, dat wil zeggen aan een ieder die het document aanbiedt, ofwel aan een speciaal genoemde persoon. In dit laatste geval kan deze persoon een nieuwe naam op de achterzijde (rug, *dorso/dosso*) van het biljet schrijven, oftewel de wissel endosseren (it. *indossare*) aan een ander. Dit endosseren wordt ook wel *girare* genoemd. In het geciteerde synoniem *rondlopende wissel* is *rondlopen* een leenvertaling van *girare*.

Deze betekenis is aanwezig in het oudste voorbeeld dat het WNT geeft voor gireren: 'De gegireerde ofte geëndosseerde Wissel-brieven' (1676) uit het leerboek van Phoosen,¹⁰ dat we kunnen lezen als een letterlijke vertaling van *Le lettere di cambio girate o indossate*. 'Ofte' wijst op perfecte synonymie; de letterlijke weergave

⁹ Zie hiervoor ook hoofdstuk 11 (*Zes benaderingen*).

¹⁰ Het WNT noemt 1696, maar De Bruijn citeert het boek, *Wissel-styl tot Amsterdam*, in haar bibliografie als daterend uit 1676. Dit klopt ook met de oudste druk die aanwezig is in de UB van Amsterdam.

duidt exact dezelfde situatie aan; de Wissel-bank werkt kennelijk net als de Banco del Giro. Om naar de huidige betekenis te komen zijn er twee ontwikkelingen in het bankwezen nodig. Ten eerste het creëren van depositorekeningen, waardoor het initiatief van de ontvanger, die zijn wissel moet presenteren, overgaat op de bank, die het bedrag overmaakt op de rekening van de ontvanger. Als we degene die de betaling verricht A noemen, de ontvanger O en de bank B, dan verandert de situatie als volgt:

waarin de verticale pijl een opdracht is en de horizontale pijl een verzending. In I gireert A rechtstreeks naar O (gireert = stuurt door); in II gireert A indirect naar O (gireert = laat doorsturen). Taalkundig gezien wordt *gireren* een causatief werkwoord (het incorporeert de opdracht). Deze ontwikkeling, het krijgen van een tweede betekenis, heeft zich ongetwijfeld binnen de Wisselbank voltrokken. Misschien zelfs al in de Banco del Giro, maar de bovenstaande artikelen geven hier geen uitsluitel over.

De tweede ontwikkeling is de uitbreiding van het gireren van een beperkte groep handelaren naar het grote publiek. Dit gebeurt onder verantwoordelijkheid van de overheid via de posterijen, het eerst in Oostenrijk (1882), dan in Duitsland, België en Zweden; in 1917 in Amsterdam met de Gemeentegiro en in 1918 in heel Nederland met de Postcheque- en Girodienst. In Duitsland, Zweden en Nederland wordt aan deze dienst het woord *giro* verbonden; in andere landen zijn er andere termen voor of vindt het systeem geen ingang. Dit verklaart de beperking tot Noord-Nederland, die in het EWN-artikel genoemd wordt. Wanneer omtrent 1960 de banken een soortgelijke service gaan bieden, wordt het woord *giro* beperkt tot de Postgiro, later Postbank. Het adjectief *giraal* daarentegen slaat op beide instellingen.

De taalkundige ontwikkeling is dat het woord voor het proces overgaat op de instelling waar dit proces plaatsvindt. Dit is een normale metonymie. Of die metonymie plaatsvindt bij het oprichten van de girodiensten of al eerder is een punt voor later onderzoek.

5. In de voorgaande paragraaf is een scheiding aangebracht tussen fase 1, de ontlening, en fase 2, de latere ontwikkeling, die zich geheel binnen het ontvangende land afspeelt. Fase 1 gaat via het kanaal Venetië-Amsterdam en is dus inderdaad een directe ontlening. Voor de periode waarin dit gebeurd is hebben we als datum *a quo* de oprichting van de Amsterdamse Wisselbank, en als datum *ad quem* 1676, wanneer we de tot nog toe eerste attestatie vinden. Het ligt echter voor de hand dat we naar het begin van die periode moeten kijken. Het WNT-materiaal is gebaseerd op een leerboek handelskennis, dat toevallig in het bestand van het WNT zit; gericht

onderzoek zal moeten zoeken naar documenten uit het archief van de Amsterdamse Wisselbank en dan proberen het toenmalige proces te beschrijven, met alle daarvoor gebruikte synoniemen.

6. De ontlening van *giro* en *girare* is een klassiek leenproces, waarbij een gespecialiseerde betekenis van *girare* en het bijbehorende deverbale substantief *giro* overgenomen wordt via een kanaal van vakspecialisten. In dit proces blijft de betekenis hoogstwaarschijnlijk intact, de vorm vertoont een morfologische aanpassing in het werkwoord, terwijl het substantief de Italiaanse vorm blijft houden. Frankrijk heeft in dit verhaal geen rol gespeeld; we kunnen daarom beter aannemen dat een Italiaans werkwoord op *-are* standaard vervangen wordt door een Nederlands werkwoord op *-eren*. Te spreken van nep-Frans (of *francesizzante*) is daarom niet zinnig, ook niet voor het agens-substantief *girant*, dat past in een vertrouwd patroon; om het saussuriaans te formuleren: *gireren:girant* = *exposeren:exposant*.

7. In deze behandeling van de ontlening van *giro* heb ik de discursieve, resultaatgerichte behandeling van de etymologische artikelen vervangen door een procesgerichte benadering, waarbij ik de beschrijving van de processen zo abstract mogelijk gehouden heb: invoering van een causatief werkwoord en metonymie in de betekenis, aanpassing aan een vertrouwd patroon in de vorm, en sociale motieven voor de ontlening: overname van vaktaal binnen een specifiek vakgebied van een dominerende cultuur naar een overnemende cultuur, en voor de betekenisontwikkeling de creatie van nieuwe financiële instellingen voor een groter deel van de bevolking, dat wil dus zeggen democratisering. Ik denk dat een dergelijke paradigmawisseling noodzakelijk is voor verdere leenwoordstudie.

Jagers en verzamelaars

Puristen joegen vroeger op leenwoorden als op gevaarlijke wilde dieren die geëlimineerd moesten worden. Nederland heeft zijn puristische momenten gekend, aanvankelijk tegen het Frans, vanwege ons Duytsche bloed, later, met de democratisering, tegen de klassieke talen uit de gymnasiumcultuur, in de beginjaren van het tijdschrift *Onze Taal* tegen de germanismen (dat wil zeggen on-Nederlands Duits), na de Tweede Wereldoorlog tegen het Engels (zoals soms ook schrijver dezes als hij zijn rol van taalgebruiker gaat spelen). Italiaans echter lijkt nooit bedreigend te zijn geweest. Het had eerder de charme van het exotische, al moest soms dat exotische iets getemd worden door een taal die vertrouwder was. Hier heeft het Frans een beschermend jasje geleverd, zie Florence voor Firenze.¹¹ Ik kan haast geen voorbeeld

¹¹ Voor de Poolse hoofdstad Warszawa, evenals voor de rivier die erdoorheen stroomt vervulde het Duits die rol. Ondoorzichtige spellingen spelen hier ook een rol, de uitspraak van de *z* in Firenze schept evenveel onzekerheid als die van de *sz* in de Poolse hoofdstad, om van de gestreepte *l* in de naam van de rivier maar niet te spreken. Het punt waar het hier om gaat is dat van de substituut vreemde taal.

bedenken van een Italiaans leenwoord dat op verzet stuitte.¹² Hier ligt dus een kleine onderzoeksvraag: zijn er ergens, in de historie of in het heden, negatieve reacties op Italiaanse woorden te vinden.

Jagers kunnen ook ingezet worden als verzamelaars. Op het moment dat ik dit schrijf (16 juli 2008) meldt de Volkskrant dat de provincie Zuid-Holland jagers heeft ingezet voor een ganztelling. Dat gebeurt overigens in het kader van overlast, dus het puristische moment is nog altijd te bespeuren.¹³

Blijven de echte verzamelaars. De eerste reactie van taalkundigen, en niet alleen van hen, op leenwoorden is verzamelingen aan te leggen. Verzamelen heeft bij taaltheoretici een slechte naam. Als een verwoede syntacticus iets lelijks over een lexicoloog wil zeggen, dan snuift hij verachtelijk over postzegels verzamelen; dat is wel de onbenulligste activiteit die je bedenken kunt. Toch kun je geen slimme of diepzinnige dingen over leenwoorden zeggen als je geen materiaal hebt om over te praten. We kunnen dus maar beter serieus bespreken hoe zo'n verzameling eruit moet zien.

Wie paddestoelen verzamelt moet de eetbare van de giftige kunnen onderscheiden. Wie boeken verzamelt zoekt naar eerste drukken, het liefst met stofomslagen. Wie kunst verzamelt zoekt naar het authentieke en mijdt de kitsch (het kan ook omgekeerd!). Iedere verzameling heeft zijn criteria en zijn zoekstrategieën. En er is plaats voor allerlei verzamelaars; de een spaart eerste drukken van Agatha Christie, de ander, die wat minder bemiddeld is, legt een thematische collectie aan van detectives die in Egypte spelen.¹⁴ Voor elk wat wils.

De problemen die zich bij het verzamelen van leenwoorden voordoen zijn drieërlei: hoe kan ik ze herkennen, hoe scheid ik het kaf van het koren en waar kan ik ze vinden?

Herkennen kun je ze op drie manieren: aan de vorm, door associatie met het land of door kennis van de brontaal. De vorm kan de fonologie betreffen: woorden als *piano* en *giro*, *putti* en *spagetti* (hoe ook gespeld) maken een grote kans Italiaanse woorden te zijn, vanwege de slotklinker, die niet in ons fonologisch en morfologisch patroon past. Ook de spelling kan een aanwijzing geven: *tagliatelle* kan vanwege de *gli*-combinatie alleen maar Italiaans zijn, evenals *cappuccino*, vanwege de dubbele medeklinkers, of *spaghetti* wanneer het gespeld wordt met *gh*.

¹² Het enige voorbeeld dat me te binnen schieten is musicoloog Casper Höweler's hard nekkig gebruik van *bazuin* voor *trombone*, maar dat kan ook verzet tegen een Frans woord geweest zijn. Of gewoon conservatisme.

¹³ Natuurbeschermers vrezen dat de jagers het aantal zullen overdrijven, om daardoor het afschieten te bevorderen. De metaforische tegenhanger is de *Vreemde-woordentolk*, die ook meestal te veel woorden bevat die niet echt gebruikt worden.

¹⁴ Dit voorbeeld is geïnspireerd door een artikel in het Engelse tijdschrift *Book and Magazine Collector* van juli 2008.

Associatie met het land is natuurlijk een krachtig herkenningmiddel. Wielrenners rijden de Tour in Frankrijk, de Vuelta in Spanje en de Giro in Italië. Reizigers in Italië nemen Italiaanse woorden mee naar huis; dat hebben ze altijd al gedaan, vaak in brieven, reisverslagen of reisgidsen.

Als je zelf Italiaans kent herken je Italiaanse leenwoorden gemakkelijker. Je probeert ze dan ook te determineren. Wie weet dat *girare* 'draaien' en 'in het rond lopen' betekent krijgt zijn *Aha-erlebnis* bij de rondlopende wissel of de rondrennende fietser.

In de meeste beschouwingen duikt de vraag naar de authenticiteit op. Hebben wij *soldaat* uit het Italiaans, of is het woord bij ons uit Frankrijk of Duitsland gekomen? Er zijn directe Italianismen, waarbij we een recht lijntje met Italië hebben gehad, en andere, die een tussenstation hebben gekend, meestal in een buurland, maar de afhaalpizza hebben we via New York. Als we die indirecte leenwoorden uit onze verzameling weren, blijft er maar weinig over. Voor Emil Öhmann (1955), die over Middeleeuwse Italianismen schreef, eigenlijk helemaal niets. Aanhangers van het authentieke zullen ook de nep-italianismen weren, waarvan *pic(c)obello* wel de bekendste is.

Op de vraag waar we moeten zoeken is het antwoord altijd geweest: in de woordenboeken. Maar die bron is niet alleenzaligmakend. Voor recente woorden lopen woordenboeken meestal achter de ontwikkelingen aan, woordenboeken kunnen spaarzaam zijn met leenwoorden (het WNT was in zijn beginjaren erg puristisch en had bovendien weinig bronnen op muziekgebied) en de leenwoorden moeten eerst opgeschreven zijn voor ze opgenomen worden. Het alternatief is zoeken waar je ze verwachten kunt: in reisverslagen, kookboeken, handboeken architectuur, operaprogramma's en beschrijvingen van de legeroperaties in de tijd van de Tachtigjarige Oorlog. José de Bruijn-van der Helm heeft deze zoekstrategie toegepast in haar dissertatie over de bankterminologie, onder andere door te snuffelen in oude leerboeken Italiaans boekhouden.

Niet iedereen hoeft zich met dezelfde verzameling bezig te houden. Je kunt je specialiseren in middeleeuwse termen, Renaissance-termen, baroktermen, termen uit het Risorgimento of het fascisme (inclusief deze woorden zelf) of termen uit de actualiteit. Je kunt je specialiseren in vakgebieden: kunst, muziek, politiek, mode, eten en drinken of sport. Je kunt je specialiseren in woorden die met de Italiaanse cultuur te maken hebben (die je dus vindt in boeken over de geschiedenis, aardrijkskunde of literatuur van Italië)¹⁵ of juist in woorden die een speciale ontwikkeling in het eigen land hebben doorgemaakt. Het een hoeft het ander niet uit te sluiten; wie *inferno* opzoekt op internet vindt twee hoofdgebruikswijzen: in de ene gaat het om het gedicht van Dante (dan is het dus een leenwoord voor literatuurkenners), in de andere is het een metafoor voor een laaiende vuurzee ('met moeite wisten de

¹⁵ De websites van de afdelingen van de Vereniging Dante Alighieri zijn ook een potentiële bron voor deze informatie.

bewoners aan het inferno te ontsnappen').¹⁶ Je kunt je richten op typische 'casuals' (woorden en uitdrukkingen die sporadisch voorkomen) of juist op woorden met een interessante geschiedenis.¹⁷ Je kunt ook nieuwe domeinen proberen te vinden; Serge Vanvolsem heeft dat gedaan toen hij namen van Italiaanse restaurants verzamelde; een gereede bron voor zulk onderzoek is het telefoonboek. En wie het opgevallen is dat bij het Nederlandse elftal op de EK 2008 een Marco en een Giovanni betrokken waren, kan misschien eens gaan speuren naar Italiaanse voornamen in Nederland.

Er is te kust en te keur. En het verzamelen is nooit af, want de tijden schrijden voort. Zo heeft na de mafia recentelijk ook de camorra een redelijke naamsbekendheid gekregen. De toon van deze paragraaf is opzettelijk wat luchtig gezet, want ik wil reclame maken voor de gedachte dat leenwoordonderzoek geen afgesloten terrein is, en de nadruk leggen op het avontuur, waaraan iedere eerste-jaars Italiaans zijn of haar steentje kan bijdragen. Verzamelaar kan dan een geuzennaam worden.¹⁸ Hierna komt het serieuze werk.

De leenwoordenverzameling van Francescato

Giuseppe Francescato heeft in een uitgebreid artikel gepoogd het bestand aan Italiaanse leenwoorden vast te leggen en zoveel mogelijk relevante informatie boven tafel te krijgen. Zijn bronnen waren de woordenboeken, in het bijzonder het WNT, en de schaarse detailstudies die in de jaren zestig beschikbaar waren: de artikelen van Vidos, vooral over scheepvaarttermen, het boek van Bartina Wind over de Italiaanse leenwoorden in het Frans, en enkele studies van Finse Germanisten, die hoofdzakelijk over Italiaanse leenwoorden in het Duits schreven, maar het Nederlands af en toe als een soort appendix gebruikten, met name Erich Öhmann en Marjätta Wis. Verder verbeterde hij de onvolkomenheden in de Italiaanse kennis van zijn voorgangers en gebruikte hij de beschikbare Italiaanse etymologische woordenboeken, vooral de DEI van Battista en Alessio. Waar hij kon legde hij de eerste

¹⁶ Vraag: is dit een anglicisme, naar aanleiding van de film *The towering inferno* (1974)? Een vraag die bij ieder cliché gesteld kan worden.

¹⁷ Woorden met een verhaal. Een mooi voorbeeld is 'post' in *Geleend en uitgeleend* van Nicoline van der Sijs.

¹⁸ Voor een uitspraak over het verzamelen zie Panzini 1905, geciteerd door Thomas Hope (1971, p. 461): "Da molto tempo, prima ancora che giungessi al mezzo del cammino della vita, io mi ero messo a far raccolta di parole nuove. V'è chi fa collezione di francobolli, chi di pipe, chi di cartoline illustrate; io mi divertivo ad inventariare parole; e più ne trovavo di bislacche e di barbariche, più ero soddisfatto, e il commentarle gaiamente costituiva un mio svago nelle ore di ozio" (al heel lang geleden, nog voordat ik de helft van mijn levensweg bereikt had, was ik ermee begonnen nieuwe woorden te verzamelen. Sommige mensen verzamelen postzegels, anderen pijpen, weer anderen ansichten, maar ik vond het leuk om een inventaris te maken van woorden; hoe meer rare en barbaarse woorden ik vond, hoe tevredener ik was, en in het geven van commentaar op deze woorden vond ik een vreugdevolle ontspanning in mijn vrije uren).

attestaties vast, maar meer als hulpmiddel voor het controleren van de weg die de woorden door de Europese landen hadden gevolgd. Het resultaat is een indrukwekkende verzameling, die echter nog veel vragen open laat en dus nog heel wat inspiratie kan bieden voor aanvullende studies. Het materiaal is alfabetisch geordend, zodat thematisch onderzoek wat voorwerk vereist, al worden er in zijn inleidend hoofdstuk een aantal semantische domeinen¹⁹ nader beschreven.

Een groot deel van de activiteit van Francescato bestond in het verwerpen van foute attributies in de literatuur.²⁰ In zijn presentatie geeft hij in die gevallen eerst de suggesties van zijn voorgangers; daarna komt zijn eigen commentaar, ingeleid door de woorden "in realtà" als hij zeker van zijn zaak is, en "in realtà sembra che ..." als hij alleen maar een vermoeden uitspreekt.²¹ Hij probeert ook een scheiding aan te brengen tussen de woorden die het Nederlands direct van het Italiaans heeft overgenomen en de woorden die via Frankrijk of Duitsland, of nog enkele andere landen, ons land binnen zijn gekomen.²²

Om het materiaal hanteerbaar te maken heb ik het in een database opgenomen, met als velden het volgnummer, het leenwoord in kwestie, de semantische groep waartoe het behoort en de herkomst. Op den duur zouden hier nog meer gegevens bij vermeld kunnen worden, bijvoorbeeld jaar van ontlening, vormveranderingen, en verdere lotgevallen van de woorden in de nieuwe taal. Het opstellen van zo'n database heeft als interessant neveneffect dat de problemen die de woorden stellen scherper aan het licht komen. In een groot aantal gevallen heb ik in de rubriek "herkomst" moeten invullen: vaag verhaal, of onduidelijke situatie. In veel gevallen ook wedijveren verschillende herkomsten met elkaar; soms komt het woord in één betekenis via het Frans binnen en in een andere via het Duits. Ook zijn er tamelijk wat woorden die na eeuwen nog eens in een nieuwe betekenis binnenkomen. De pasta in het woord *tandpasta* is in onze taal heel wat ouder dan de deegwaren die tegenwoordig onder *pasta* worden verstaan.

Allereerst het aantal. In mijn database van Italianismen heb ik 564 items opgenomen; in de parallelle database van verworpen Italianismen staan 164 records. Deze getallen zijn vergelijkbaar met die van Francescato zelf,²³ maar ze zijn niet identiek,

¹⁹ Francescato's term is *grandi classi semantiche*.

²⁰ Om die reden heeft hij alle woorden opgenomen waarvan tenminste een van zijn bronnen een Italiaanse oorsprong vermeldt, hoe weinig gefundeerd deze mening ook moge zijn (*Elementi italiani*: 455).

²¹ Etymologische artikelen bevatten veel samengebalde informatie, maar juist door hun beknoptheid telt ieder woord in de tekst.

²² De eerste worden door een asterisk aangegeven. Soms bevindt deze asterisk zich midden in een artikel, omdat de rechtstreekse ontlening alleen maar voor één betekenis geldt.

²³ De telling van Francescato geeft: 315 directe ontleningen die zuiver Italiaans zijn, 200 woorden die via het Frans zijn binnengekomen, 45 woorden die via het Duits zijn binnengekomen, 50 oostelijke woorden die via het Italiaans zijn binnengekomen, 30 die ter plaatse zijn gevormd en 120 verworpen

aangezien ik mijn indeling onafhankelijk heb gemaakt. De verschillen kunnen voortkomen uit een aantal factoren, waarvan ik hier de volgende opnoem.

1) In een aantal gevallen heb ik woorden uitgesloten op grond van latere informatie, vaak via recentere etymologische woordenboeken. Deze aanpassing kan ook de andere kant opgaan, omdat er nieuwe gegevens over eerdere attestaties zijn opgedoken: dat is bijvoorbeeld het geval voor een aantal handelstermen die door De Bruijn-van der Helm bestudeerd zijn.

2) In een aantal geval zijn woorden met meer betekenissen gesplitst, omdat het veld "herkomst" me daartoe dwong. Een voorbeeld is het woord *post*, dat gesplitst is in *post*(1) = wachtpost; *post*(2) als commerciële term, bijvoorbeeld post op een begroting, en *post*(3) vervoer van brieven. De eerste twee zijn rechtstreeks afkomstig van *posto*, maar moeten afzonderlijk beredeneerd worden, de derde komt van *posta*, en heeft een andere internationale carrière gehad, waarbij een Franse tussenstap aannemelijk is.

3) In een aantal gevallen is er een ontwikkeling geweest bij de Nederlandse woorden. Zo kent Francescato een woord *raket*, als sportterm en als militaire term. In het huidige Nederlands zouden we hier twee woorden van maken: *racket* en *raket*. Of, om een tweede voorbeeld te noemen, het verdwenen woord *roffiael* zou tegenwoordig geflankeerd moeten worden door *ravioli*, dat de groep levende Italiaanse culinaire woorden heeft aangevuld.

4) In veel gevallen is het lemma bij Francescato een verzamellemma, waaronder ook een aantal afleidingen meegenomen worden. Het kan zinnig zijn deze af te splitsen: de *carabinieri* staan dan los van het *karabijn*, *tutti* in het orkest hoeft niet in hetzelfde lemma als *tutti frutti* en eveneens in de muziek is *spiritoso* misschien toch wel iets anders dan *spirituoso*.

5) Soms is het bij de oudere termen de vraag of het woord wel echt gebruikt is. De informatie komt wel eens uit maar één enkele bron, die dan ook nog dubieuze gegevens oplevert.

6) Ook bij nieuwe woorden is de grens tussen een *casual* en een echt gebruikt woord moeilijk te trekken. Aangezien een van Francescato's bronnen de *Vreemde Woordentolk* is, kan er het een en ander geschrappt worden: immers, dat boek is geen weergave van het werkelijke gebruik, maar doet suggesties voor woorden die eventueel voor kunnen komen, en moet daar uit hoofde van zijn verklarende functie zo ruim mogelijk in zijn.

Als we ieder woord voorzien van een semantische domeinaanduiding dan is het mogelijk het relatieve belang van de verschillende sectoren vast te stellen. Dan kan ook snel bekeken worden of de lijst volledig is of misschien zelfs wat overdadig. Zo kom ik tot 170 muziektermen, die praktisch allemaal rechtstreeks ontleend zijn.²⁴

termen. In de tekst wordt nog vaag over de nep-italianismen gesproken; ook bij de muziektermen zijn er veel die gemaakt lijken te zijn door mensen met een beperkte kennis van het Italiaans.

²⁴ Francescato: ongeveer 200 muziektermen.

Dit bestand werpt een aantal problemen op. In de eerste plaats, wat betekent hier directe ontlening? Als een woord meegenomen wordt door een Italiaans orkest dat in Den Haag of Amsterdam komt spelen is de status anders dan wanneer het voorkomt in een partituur die bij Peters in Leipzig wordt uitgegeven: in dat laatste geval is *internationalisme* misschien de aangewezen term.²⁵ Ten tweede speelt hier het onderscheid tussen vakterm en algemene term een rol. Iedereen weet wat een piano is en kent woorden als orkest of muzikant. Maar je moet pianoles gehad hebben om vertrouwd te zijn met termen als *ritenuto* of *perdendosi*. Een criterium voor 'algemene taal' is dat de gebruikersgroep omvangrijk is en idealiter de hele taalgemeenschap omvat. Een ander criterium is dat het woord creatief gebruikt wordt in een nieuw domein, bijvoorbeeld *trio* in de sexuele betekenis of *prima donna* in de politieke.²⁶ Het muzikale vocabulaire zou zich uitstekend lenen voor een theoretisch verhaal over de tegenstelling vaktaal/algemene taal en de onscherpe grens daartussen, waarbij theoretische voorstellen aan dit materiaal getoetst zouden kunnen worden.

Er zijn 38 termen uit de schilderkunst, 18 uit de architectuur en nog zo'n twaalfal algemene kunsttermen. Ik vermoed dat het getal heel wat groter zou worden als er bij de selectie net zo vaktalig gewerkt was als bij de muziek. Met andere woorden, de omvang van de groep leenwoorden kan sterk samenhangen met de intensiteit waarmee het domein bestudeerd is. Andere omvangrijke groepen zijn de militaire termen, de termen die met de handel en het bankwezen te maken hebben, termen voor theater, opera en marionetten, culinaire termen, met inbegrip van termen voor allerlei soorten groente en fruit, geografische termen, zoals *lava* en *lawine*, en termen voor gesteenten en mineralen, termen die te maken hebben met kleding en mode, en een omvangrijke, maar diffuse groep die ik 'politiek' genoemd heb: van ambassade en douane via het machiavellisme tot maffia en camorra.²⁷ Andere domeinen zijn uitermate slecht vertegenwoordigd. Ik heb maar tien religieuze termen genoteerd en heb toch de indruk dat er in de katholieke kerk meer Italiaans aanwezig moet zijn. De *aggiornamento* is er trouwens om chronologische redenen nog niet bij. Wel vinden we de *sedia gestatoria*, waarvan Wikipedia zegt: 'soort voorloper van het pausmobiel'. Dat laatste woord, een leenvertaling²⁸ van *papamobile*, bestond vijftig jaar geleden uiteraard nog niet, maar het toont wel aan dat we hier een domein hebben dat nog altijd aangevuld wordt. Een probleemgroep wordt gevormd door de woorden die met de historie van Italië te maken hebben,

²⁵ Francescato gebruikt de term *internationalisme* in een aantal gevallen, en het zou interessant zijn te analyseren wat hij er dan mee bedoelt. Maar bij de muziektermen wordt de term niet gebezigd.

²⁶ In september 2008 zijn de meeste verwijzingen van *primadonna* bij Google naar Rita Verdonk, en van *prima-donnagedrag* naar VN-afgevaardigde Eveline Herfkens.

²⁷ Vergelijk deze indeling met die van Francescato zelf in § 9 van zijn inleiding.

²⁸ Francescato is van mening dat er praktisch geen leenvertalingen uit het Italiaans voorkomen. Dit woord zou dus een uitzondering zijn. maar ik vraag me af of dit punt wel eens goed onderzocht is: leenvertalingen dragen hun herkomst niet als etiketje op hun hoofd. Hoe zit het bijvoorbeeld met namen van monumenten, zoals de *Engelenburcht* voor *Castel S. Angelo*?

want de vraag kan rijzen in hoeverre we hier met vaktaal te maken hebben. Voor Nederlanders die nog ouderwets geschiedenisonderwijs hebben gehad moet er heel veel historisch Italiaans vocabulaire zijn; sinds het geschiedenisonderwijs thematisch is geworden zal zelfs een woord als *Risorgimento* aan velen onbekend zijn.²⁹ Wat mij opvalt is dat in de lijst van Francescato maar spaarzaam van dat vocabulaire gebruik is gemaakt. Ook het domein van sport en spel is erg karig vertegenwoordigd: geen *libero* en geen *catenaccio*,³⁰ om maar een paar bekende voetbaltermen te noemen. Ik denk dat een grondige studie naar leenwoorden in de sport, maar ook in kaart- en bordspelen, nog veel verrassingen zal bieden.

De manier van ontlenen is een interessant, maar moeilijk te bestuderen onderwerp. Woorden komen uit Italië langs verschillende wegen, maar ze zijn vaak ook uit verre culturen naar Italië gekomen. Over dat laatste zegt Francescato niet veel; meer dan een occasioneel 'van oosterse herkomst' is er niet te vinden; daar ging het hem ook niet om. Zijn hoofdaandacht was gericht op de weg via Frankrijk tegenover de weg via Duitsland; hierbij speelt een rol dat zijn achtergrond germanistisch was en de Nederlandse informatie (met name de dissertatie van Wind) hoofdzakelijk op Frankrijk gericht was. De lemma's van Francescato zijn daardoor vaak correcties op de bestaande kennis.

De methodes die Francescato heeft toegepast om zijn informatie te verbeteren zijn vooral impliciet, en moeten dus uit de lemma's gereconstrueerd worden. Het zijn er vooral twee: de documentatie en de klankvorm.³¹ Voortdurend wordt er vergeleken wat de eerste attestaties zijn in Nederland, Frankrijk en de Duitstalige wereld. Dit onderzoek is vooral op documenten gericht, de kanalen blijven wat onderbelicht: zo zal bij *giro* eerder gekeken worden naar het eerste voorkomen in het WNT, dan naar de geschiedenis van het Amsterdamse bankwezen. Wat de klankvorm betreft gaat hij steeds na of de klankveranderingen plausibel zijn; hierdoor kan hij vaak de Franse herkomst tegen de Duitse afzetten. Toch wordt er, meer dan bij oudere etymologen, aandacht besteed aan de semantische plausibiliteit. Zo verwerpt hij de traditionele afleiding van *sukade* van *zuccata*, omdat er geen link gelegd kan worden tussen het vruchtvlees van de cedraatcitroen en de kalebas (overigens heeft hij geen oplossing voor dit woord).³²

Dit alles overziend kunnen we concluderen dat Francescato een belangrijke basis gelegd heeft voor het Italiaanse-leenwoordenonderzoek, dat er bepaalde sectoren zijn die nog nader onderzocht kunnen worden, terwijl ook de woorden van de

²⁹ Zelf ben ik op mijn eindexamen van 1953 nog uitgebreid ondervraagd over de Italiaanse eenwording; dat was toen kennelijk een favoriet examenonderwerp.

³⁰ Dat is nog geen verdwijnwoord, blijktens *Volkskrant* 04.09.09: *Koninginnen van het poldercatenaccio*.

³¹ Volgens Francescato's formulering: *la ricostruzione delle vie di diffusione e dei momenti cronologici che segnano il passaggio degli elementi lessicali da una lingua all'altra*, met een verwijzing naar Vidos voor deze inhoud van het onderzoek.

³² Een goed *Wörter und Sachen*-onderzoek op het gebied van groentes en fruit is een wenselijkheid.

laatste vijftig jaar uiteraard onbesproken zijn gebleven, en tenslotte dat het hier gaat om een zorgvuldig gebruik van traditionele methoden.³³ Dit laatste geeft me aanleiding om te kijken naar nieuwe theorieën en methodieken, die een andere kijk op de problemen kunnen werpen.

Van der Sijs e oltre

Het *Chronologisch woordenboek* van Nicoline van der Sijs (Van der Sijs 2001) eindigt met de wens: 'Als slotopmerking spreek ik graag mijn oprechte hoop uit dat het etymologische onderzoek, dat in Nederland de laatste decennia slechts geringe aandacht heeft gekregen, door dit boek een nieuwe impuls krijgt.' Deze zin is een fraai voorbeeld van een self-fulfilling prophecy.³⁴ Immers, de veelzijdige, efficiënte en baanbrekende activiteiten van de schrijfster hebben op zijn minst de volgende gevolgen gehad.

- 1) Woordstudies, met name leenwoordstudies, zijn in het centrum van de belangstelling geraakt en hebben een groot in taal geïnteresseerd publiek bereikt, zonder enige concessie te doen aan onwetenschappelijk geklets.³⁵ Dit heeft de schrijfster op eigen kracht gedaan, buiten de officiële taalkunde om, die eerder een uitgesproken in-crowd gedrag vertoont.
- 2) Alle beschikbare kennis over de Nederlandse leenwoorden is gesystematiseerd en toegankelijk gemaakt, niet als een gesloten kennisbestand, maar integendeel als een voortdurende stimulans voor verder onderzoek.
- 3) Theoretische kennis over leenwoorden is in verschillende hoofdstukken samengevat, zodat er mee gewerkt kan worden.
- 4) De mogelijkheden van het elektronische tijdperk zijn benut en gebruikt voor nieuwe vraagstellingen. Een eerste verworvenheid hiervan is de presentatie van de chronologie voor de hele woordenschat.
- 5) Via *Geleend en uitgeleend* (Van der Sijs 1998) zijn een aantal interessante woordgeschiedenissen gepresenteerd, waardoor het accent van het onderzoek verschuift van de datum van eerste attestatie naar de verdere lotgevallen van de woorden.
- 6) Tenslotte worden in het slothoofdstuk van het *Chronologisch woordenboek* (pp. 563-565) een aantal vergezichten geopend, waaronder:
 - 6a) Uitbreiding van de dateringen via de afzonderlijke betekenissen en een voorkomen in dialecten en in andere (Europese) talen.
 - 6b) Opname van grammaticale informatie.

³³ Francescato's inleiding (*Elementi italiani in olandese*) bevat nog veel andere interessante punten, die ik hier niet heb kunnen vermelden. Dit artikel kan daardoor als verplichte literatuur voor leenwoordonderzoekers onder de Italianisten beschouwd worden.

³⁴ De term *self-fulfilling prophecy* is een voorbeeld van een niet-aangepaste leenuitdrukking binnen een vaktaal, waarschijnlijk die van de economie.

³⁵ Speciaal bij etymologie en leenwoorden is het babbelgehalte van de discussie meestal verbijsterend; als afschrikkend voorbeeld volstaat het om na te lezen wat er op internet over de oorsprong van *OK* te vinden is (een voorbeeld dat behandeld is in De Boer 2008b).

- 6c) Verfijning van de semantische informatie.
- 6d) Aandacht voor de chronologie van de morfologische verschijnselen.
- 6e) Gebruik van een semantische database om theoretisch onderzoek te doen naar diachrone semantiek.
- 6f) Het opnemen van zoveel informatie over betekenisvelden dat iedere onderzoeker zijn eigen deelmateriaal kan verzamelen.
- 6g) Een database van verdwijnwoorden, bedoeld om onderzoek te kunnen doen naar de levensduur van woorden.³⁶

Dit is een omvangrijk en ambitieus programma, waarvan de verwezenlijking nog wel enkele decennia kan vergen. Dat hoeft ons niet te weerhouden om deelonderzoekingen te doen op deze terreinen. Juist een beperkte woordenschat als die van de Italiaanse leenwoorden is geschikt om op allerlei gebieden in de diepte te gaan.

In het vervolg van dit hoofdstuk zal ik op verschillende van deze aspecten ingaan. Ik begin met de stand van zaken met betrekking tot het Italiaanse-leenwoordenbestand.

Modernisering van het materiaal

Voor het doordringen van Italiaanse uitdrukkingen in het leven van alledag vinden we heel wat materiaal in een artikel van Serge Vanvolsem (1991a; het materiaal is verzameld in 1989). Die auteur ziet dit als een sociaal verschijnsel, dat getuigt van een *rapporto di forze tra le lingue* (krachtverhouding tussen talen) en van europeïsering. Zo wordt de bekendheid van de benaming *gli azzurri* voor de Italiaanse voetbalploeg in verband gebracht met de successen van de ploeg in de Europese toernooien. De terreinen waarop deze invloed zich laat gelden zijn sport, mode, design, gastronomie, reclame en winkelopschriften. In zijn noot 15 geeft hij niet alleen het woord *maffia*, maar ook een hele reeks samenstellingen met *maffia*, als eerste lid (*maffiabazen*) of als tweede lid (*hormonenmaffia*).³⁷ Ook heeft hij voorbeelden van afleidingen met Italiaanse uitgangen, zoals de *spaghetoni* van de firma Heinz, of zelfs de *vlinderoni*, dat wil zeggen *farfalle*.³⁸

Het materiaal komt uit de krant, maar ook uit observaties op straat en op de tv. Zo wordt er een reeks namen van winkels gegeven, en ook namen van producten, voetbalwoorden en, als het om de televisie gaat, behalve namen van programma's

³⁶ Dit aspect is een reactie op de glottochronologie van de hier niet genoemde Morris Swadesh, die naar vaste verdwijnformules zocht naar analogie van de halfwaarden van koolstof in de dendrochronologie, zoals die toegepast wordt voor dateringen van archeologisch materiaal. De wetmatigheden van Swadesh worden algemeen verworpen, maar wat is er voor in de plaats gekomen?

³⁷ Zie hiervoor ook Van der Sijs, 1996, p. 206. Zij heeft het over het voor- of achtervoegsel *maffia*; ik zou hier liever van een normale samenstelling spreken.

³⁸ Ik heb jaren lang gedacht dat ik dit woord ergens gelezen had, bijvoorbeeld bij *Allerhande*, maar bij herlezing van Vanvolsems artikel bleek me dat dit de bron was. Dat laat zien hoe je je eigen herinneringen kunt construeren.

(*moviola*), ook tv-reclame, met inbegrip van de bekende nep-Italiaans sprekende mannetjes. Dit materiaal is nu twintig jaar oud en vraagt om een herhalingsonderzoek. Daarbij doe ik de volgende suggesties. Het artikel van Vanvolsem is een mooi voorbeeld van de *paziente spogliatura*, waarover ik het had in de inleiding van De Boer 1995 (hoofdstuk 11 van deze bundel), een onderzoek waarbij men met een opschrijfboekje noteert wat men tegenkomt. Een soortgelijk onderzoek voor het Duits van Corrado Grassi is wat meer projectmatig aangepakt en werkte met studenten in verschillende steden, die stelselmatig Gouden Gidsen doorwerkten. Bij zo'n onderzoek zou het handig zijn te kijken naar andere landen, zoals in diezelfde bundel, die geheel gewijd is aan italianismen in andere talen, speciaal wat de verzamelingen van woorden betreft het artikel van M.T. Navarro Salazar voor het Spaans (met een enorme appendix van winkelnamen) en dat van de Härmä's voor het Fins. De overige artikelen kunnen misschien helpen om nieuwe invalshoeken te vinden.

In de afgelopen twintig jaar is het gebruik van internet opgekomen, wat ook op dit terrein nieuwe verzameltechnieken oplevert. Vooral voor dateringen is Google belangrijk, zoals ik dadelijk zal laten zien in verband met Berlusconi. Ook voor het vinden van woorden is internet nuttig. Uitgaande van de gedachte dat de economische en toeristische contacten met Italië in heel Europa vergelijkbaar zijn, kunnen we lijsten leenwoorden voor andere talen gebruiken om vermoede lacunes in de eigen taal op te sporen. Ook kunnen frequenties bestudeerd worden aan de hand van de gevonden hits bij Google. En bij het doorbladeren van de 1,8 miljoen hits voor *Pizzeria* vind ik zonder moeite de *Pizzeria Mamma Mia* en de *Pizzeria Pappagallo*, die ook weer verwijzen naar leenwoorden of leenuitdrukkingen,³⁹ terwijl namen als *Pizzaria Pinoccio* en *Pizzeria Gepetto* gebruikt kunnen worden in een studie over spellingsproblemen. De lijsten voorbeelden maken het ook mogelijk om betekenisverschillen en gebruikssituaties te ontdekken. Klikken op *bimbo*⁴⁰ geeft veel inzicht in de mogelijke contexten, van de 'domme blondjes' tot de plastische chirurgie en de kindermode, om nog maar niet te spreken van afleidingen als *bimbotteefjes* en de *bimboficering* van de vrouw in de reclame.

Niemand kan om Berlusconi heen

In de *Economist* van 2 mei 2009 stond een artikel met de kop *The Berlusconiisation of Italy*. Op 5 mei stond er in *Trouw* een artikel getiteld *De Berlusconiisatie van Italië: zegen of vloek*. Het artikel verwees naar de *Economist*, zodat de relatie tussen de beide woorden geen geheim is.

³⁹ Zoals in het voorbeeld *heen en weer wiegende fiatjes met gladgebrilde pappagalli en sletjes erin*. *Pappagallo* behoort trouwens weer tot en andere inhoudelijke categorie dan die welke door Vanvolsem genoemd worden.

⁴⁰ Het woord *bimbo* is een italianisme dat ons via Amerika bereikt heeft, ongetwijfeld als vertaling van *baby* (wat de mannelijke uitgang van het woord zou kunnen verklaren).

We hebben hier een Nederlands eponiem naar een Italiaanse naam. Hierbij wordt een Nederlandse uitgang gebruikt, maar het model is Engels, wat we bewijzen door de datering en de expliciete vermelding van de bron. De vraag rijst of het woord eerder gebruikt is. Een consultatie van Google.nl levert vijf hits op. Maar al deze citaten verwijzen niet naar Engeland, maar naar Frankrijk. Het gaat hier om de berlusconisatie van de televisie of de pers, en met uitzondering van het eerste citaat gaan ze allemaal over de Franse president Sarkozy. Ik citeer:

- (1) Er werd in die tijd zelfs van Berlusconisatie gesproken, waarbij verwezen werd naar de machtsconcentratie in Italië. [Bron: een scriptie voor communicatiewetenschap van Roel Vincken (Amsterdam, 1998), met verwijzing naar een studie van M. Vochteloo uit 1995].
- (2) De 'berlusconisatie' bedreigt heel Europa. [Interview van Paul Velthoven met de Franse politicus Jack Lang, in de Haagsche Courant van 26 april 2004].
- (3) De Fransen hebben vandaag meteen kunnen kennismaken met een 'Berlusconisatie' van de Franse politiek. [Artikel uit 9 mei 2007: *Nicolas de boot in*, naar aanleiding van een omstreden vakantie van Sarkozy op het jacht van een rijke vriend].
- (4) De communisten spraken zelfs van een Berlusconisatie of Poetinisatie van het omroepbestel. [Anton Korteweg, Volkskrant-archief van 5 januari 2009 (bijgewerkt in maart 2009) over een maatregel van Sarkozy, waarbij verboden werd reclame te maken op de staatszenders, zodat het reclamegeld naar Sarkozy's vriendjes zou gaan].
- (5) Dus sprak links in het Franse parlement meteen van een Sarkozy Staatsomroep, die een proces van 'Berlusconisatie' in gang wil zetten.
Aan Nederland zal dat hele proces voorbijgaan, om de eenvoudige reden dat woorden als de Jan Peter Staatsomroep of 'Balkenendisering' niet klinken. [Max Pam in een tekst van 9 januari 2009, geciteerd in The Max Pam Globe van 5 mei 2009].

Deze voorbeelden moeten geplaatst worden tegen een achtergrond van 22 hits met *berlusconisation*, die allemaal op Frankrijk slaan en waarvan de eerste de overname van het dagblad *Le Figaro* betreft door Dassault, een geldschieder van Sarkozy; het citaat komt uit België:

- (6) De journalistenbonden vrezen voor een golf van 'berlusconisation' in het Franse perslandschap. [*6 minutes*, 29 juni 2004].

In Franse sites staan momenteel (6 mei 2009) een groot aantal voorkomens van *berlusconisation*, waarvan het oudste afkomstig is van een lezersreactie op een hoofdartikel van *L'Express* van 18 januari 2007:

- (7) On assiste à un phénomène très inquiétant autour de Sarkozy, qu'on pourrait appeler la 'berlusconisation' de la vie publique.

De meeste citaten verbinden beide politici, maar houden dat verband tamelijk vaag. Het volgende citaat geeft echter een uitvoerige beschrijving van het verschijnsel, waaruit het antidemocratisch populisme, waarvan deze leiders blijk geven, goed naar voren komt:

- (8) Il y a mille raisons, politiques, morales, voire psychologiques, d'établir un lien entre Silvio Berlusconi et Nicolas Sarkozy. Même populisme, même autocratie, même histrionisme, même goût immodéré pour la scène, même manière de traiter en petit personnel collaborateurs et alliés, même emprise (réelle pour l'un, espérée pour l'autre) sur l'information, même inculture littéraire et philosophique - les imagine-t-on un livre à la main? -, même habileté rhétorique, même façon d'exhiber la richesse... Mais un point commun mérite d'être spécialement souligné: divorcés et pères d'enfants de femmes différentes - situation que la Sainte Eglise romaine et catholique n'approuve que très peu -, ils mettent la même ardeur à affirmer les vertus de la religion et à disqualifier la laïcité.

Alle citaten in het Engels die niet inspelen op het artikel van *The Economist* betreffen opnieuw Frankrijk en Sarkozy en reflecteren dezelfde episodes die ook de Franse bronnen noemen (Dassault, het jacht en de mediawet). *The Economist* noemt Sarkozy niet; de aanleiding tot het artikel lijkt het voorstel te zijn om de 'Berlusconi babes' kandidaat te stellen voor het Europese Parlement. *The Economist* voert dan ook al lang op eigen houtje een campagne tegen de Italiaanse leider, wat bijvoorbeeld bij de laatste herverkiezing aanleiding gaf tot een cover met de uitroep *Mamma mia!*, een mooi voorbeeld van een geografische specialisatie van tussenwerpsels.

Wat ik hier verhaald heb illustreert goed hoe in de internationale politiek eponiemen gecreëerd worden, waarbij de media het kanaal zijn, spraakmakende episodes de aanleiding, en de verspreiding plaats vindt door het elkaar naschrijven van de kranten. Ik heb dit proces eerder laten zien, bijvoorbeeld bij mijn behandeling van de dialectuitdrukking *vu' comprà* in hoofdstuk 11 van deze bundel, en in mijn artikel over aardbevingstaal in *Incontri* (De Boer, 1999b).

Naast de vorm *berlusconisatie* komt ook de vorm *berlusconisering* voor. Op Google.nl vond ik 14 voorbeelden. De oudste is uit een Bieslog van 5 juli 2002 van Wim de Bie over een voorstel van de partij LPF. om invloed op de omroep uit te oefenen. Op dit stuk zijn een aantal reacties gekomen, ook nog in later jaren, die het woord met De Bie associëren; hij kan dus waarschijnlijk als schepper aangemerkt worden. Verder is er een verwijzing naar de kandidaatstelling voor herverkiezing van Chirac, bedoeld om immuniteit tegen rechtszaken te verkrijgen (Elsevier, 6 februari 2004) en in het Nederlands Dagblad van 20 januari 2006 wordt melding gemaakt van een uitspraak van de Portugese presidentskandidaat Mario Soares; intikken op *berluscanização* levert veel voorbeelden op van de bewuste uitspraak van Soares, aan de vooravond van de verkiezingen.

Uit dit materiaal blijkt dat de drie bekende vormen van ontleening alle drie voorkomen; handhaven van het buitenlandse, in casu het Franse of Engelse woord, een betrekkelijk automatische morfologische aanpassing hiervan in *berlusconisatie* en een vernederlandsing in *berlusconisering*. Dat laatste houdt herschepping in van het causatieve werkwoord door middel van de uitgang *-iseren* (ook voorkomend in *automatiseren* en dergelijke), gevolgd door een substantivering via de uitgang *-ing*. De uitgang *-iseren* is typisch voor geleerde stammen. Inheemse stammen doen het anders, zie *beter* → *verbeteren*. De suggestie van voorbeeld (5) dat een woord

Balkenendisatie niet kan bestaan vanwege onze volksaard is dan ook bezijden de waarheid; de ware reden is een formele, namelijk dat de naam van de premier geen geleerde stam is. Het concept is wel denkbaar, het wordt verwoord door *verjanpetering*. Meulenhoff gaf een boek over nieuwe politieke woorden uit onder de titel *Verjanpeteren, dramademocratie en andere schrikmomenten: politieke gids voor het parlementaire seizoen 2004-2005*. Ook dit woord heeft een schepper, namelijk Wouter Bos, en we lezen in de 11 juli-toespraak van An De Moor, voorzitter van de beweging Vlaanderen-Europa, op het Stadhuis van Brugge in 2005: 'veel politici zijn "verjanpeterd"'. Dit is een neologisme geïnspireerd door de Nederlander Jan Peter Balkenende en betekent: politici produceren vreselijk nietszeggende zinnen'. De bron is een vraaggesprek met Wouter Bos op 13 juni 2003: *Klopt, ik ben in 3 maanden helemaal 'verjanpeterd'*.

De geringe creativiteit op dit gebied staat in tegenstelling tot de enorme creativiteit in Italië zelf. Waar toeschouwers uit het buitenland alleen maar een woord nodig hebben om de betekenis 'imitatie van negatief gedrag van X' aan te duiden, is Italië zelf veel directer betrokken bij het personage, waardoor alle kritische vermogens geactiveerd worden in een overvloed van woordafleidingen. Om hier een indruk van te geven permitteer ik me een uitweiding naar aflevering 22 van *Apostrofo*, mijn taalrubriek in het *Notiziario* van de vereniging Dante Alighieri te Utrecht, ingestuurd op 28 februari 2008:

In een onbewaakt ogenblik greep ik uit de kast een boek met de *parole nuove* van 2006 (geschreven door Adamo en Della Valle). Ik sla het open op pagina 75 en wat vind ik: alle woorden die zijn afgeleid van de vorige presidente del consiglio. De index geeft me ook nog die welke niet met een *b* beginnen. Het totaal is 16 afgeleide woorden. Om plaats te sparen schrijf ik de man als B en dan vind ik: *B-zzare, B-zzarsi, B-zzante, B-zzato, B-zzazione, im-B-rsi, de-B-zzato, contro-B-zzare*. Als je de slot-*i* verwijdert krijg je *B-ardo, B-eide, B-ite, neo-B-ismo, post-B-iano*; als je *-oni* verwijdert krijg je *B-ese* en *B-ista* en het zestiende voorbeeld wordt gevormd door de *B Boys*. Allemaal met voorbeeldjes uit de *Corriere della Sera* en zo. Probeer ze maar te maken op een regenachtige middag. De langste heeft acht lettergrepen. Maar er is meer. Op internet vind ik bij het intikken van *im-B-iti* een website van het LION, het *Laboratorio internazionale di onomastica* (naamkunde). Onder de titel *Curiosità onomastiche* schrijft dit: *B ha arricchito la lingua*. B blijkt recordhouder te zijn met *un centinaio di* afleidingen en samenstellingen, waarvan er 31 geciteerd worden. Die kun je allemaal opzoeken. Zoals *berluscones*: 41.800 hits. Waaronder een van de BBC, die uitlegt dat *peones* 'MPs with no noteworthy power, qualities and beliefs' zijn. Parlementair stemvee dus. En dan: 'the term was changed into *Berluscones* in recent times'. Zo is het een meervoud, maar het komt ook als een enkelvoud voor: zoals bij de blogger die over het nieuwe volkslied, voorgesteld door de PdL, zegt: *lo trovo ben fatto, adattissimo al QI del berluscones medio*. Ik smokkel, want de blogger schreef *addattissimo*. Ze kunnen ook *berluscosi* heten, maar dan komen ze uit Frankrijk: *Hergé avait ses Dupont et Dupond* [Jansen en Janssen], *nous avons Berluskozy et Berluscosi*. *Uomo Qualunque*, zegt de CdS streng: *Lascia perdere i berlusconeggiamenti*, en vertaalt dit meteen met *presunti fraintendimenti* (doen of je het verkeerd snapt), *interpretazioni preconcelte* (voorgebakken uitleg), *eccetera*. De *superberlusconate* is een verzameling *detti e contraddetti del premier*: 'hoe de premier spreekt en zich tegenspreekt'.

Italianen zijn goed in taalgrapjes. Ik zie ons nog geen honderd afleidingen verzinnen op die heer uit Venlo. Maar hoe zitten ze taalkundig in elkaar? Kijk maar naar Donald Duck. Die werd in Italië met een gans verward, oftewel *una papera*. Donald was *paperino*, oom Dagobert, die rondzwom in het geld, was *Paperon dei Paperoni*. De dikke gans uit het geslacht der Dikke Ganzen. Die andere rijkwaard werd dus *Berlusca dei Berlusconi*. En zo kun je afleidingen maken op de korte vorm of op de lange. Veel Italianen, zeker journalisten, hebben op school Latijn en Grieks gehad. Ze weten dus wat een *berlusconiade* is, een epos op B. En de spelers in dat epos zijn *forzitalioti*, want woordvorming is besmettelijk. Zo kun je laveren tussen *il berluscum* en *il mediobancum*, beide plaatsen waar je beter niet kunt wezen. Werkwoorden kun je ook maken, met *-izzare*, daarvan zijn dan weer afleidingen te maken, of je zet er een voorvoegsel voor. En Spaans is vagelijk bekend, vandaar dat dat voetvolk *peones* heette.

Hij is nu al een tijdje weg, dan zouden die woorden moeten verouderen. Wat zegt u, komt hij binnenkort terug? Geschrokken zeg ik, met een blogger, *mi prendete per il berlusculo?*⁴¹

Uit de tekst blijkt dat hij geschreven is tijdens het onfortuinlijke premierschap van Romano Prodi. Mijn verwachting was toen kennelijk dat met het wegvallen van de mediabelangstelling voor Berlusconi ook de woordvorming rond deze figuur zou ophouden. Als de voorbeelden één ding aantonen dan is dat wel hoe de mediahypes werken: ieder nieuw voorval met betrekking tot een personage versterkt de verankering van zijn naam in het geheugen. Wordt de naam niet langer versterkt door nieuw materiaal in de media dan verdwijnt hij geleidelijk uit het geheugen van de taalgebruikers. De versterking vindt plaats door steeds nieuwe voorvallen, waarbij per land een ander patroon ontstaat in verband met het beeld dat over Italië en haar leiders bestaat. In Nederland is het Berlusconi-beeld hoofdzakelijk dat van een komische figuur, geheel in de lijn van een Italië-beeld van de *commedia dell'arte*, waarin het spektakel centraal staat. In een land als Frankrijk staat het politieke gevaar van populisme via het beheersen van de media veel meer in het middelpunt. Eenzelfde opmerking zou gemaakt kunnen worden over het Mussolini-beeld, in het huidige Nederland gedomineerd door het beeld van de vooruitstekende kin bij toespraken op het balkon, waar opnieuw elders de politieke gevaarlijkheid op de voorgrond staat. Deze beeldvormingselementen spelen een rol bij de woordvorming en ook bij het soort domeinen waarin Italiaanse leenwoorden overgenomen worden.

Model van inburgering van een leenwoord: het geval *cappuccino*

De volgende gegevens heb ik gevonden in het bestand van de Leeuwarder Courant (zie de website van *Tresoar*).

- (1) 22 december 1951. Achter een kop "cappuccino", gestoomde koffie en melk, aanschouw je daar het fleurige leven. [daar = in de Corso Garibaldi van Brindisi]
- (2) 6 oktober 1952. In gedachten zitten we op een vergeten pleintje, laten de kerkklokken over ons hoofd daveren, drinken een cappuccino (waarom kan men in ons land nooit van die

⁴¹ Vergelijk voor de uitdrukking *prendere qualcuno per il culo* 'iemand voor de gek houden' mijn artikel *Coliandro lult er op los* (hoofdstuk 13 van deze bundel).

- heerlijke koffie met opgespoten melk krijgen?) en luisteren naar het roepen van de gondeliers, die een scherpe hoek moeten nemen: 'a-oe'
- (3) 11 april 1961. Advertentie Modehuis HB, Week-end jasje van Velvelux! ... Kleur? Natuurlijk cappuccino, zo donker als koffie!
 - (4) 16 september 1964. Albert Heijn biedt chocoladerepen aan in de smaken cappuccino, Irish koffie en hazelnoot.
[daarna nog twee advertenties met de kleur cappuccino-cognac]
 - (5) 7 september 1970. Advertentie Nationale Nederlanden: Meneer en Mevrouw Akersloot, op weg van huis naar Brindisi, drinken een cappuccino op de boulevard van Rimini.
 - (6) 22 maart 1976. Advertentie van Buisman, Cappuccino, sterke filterkoffie met geklopte hete melk in kopje, basterdsuiker erbij, cacaopoeder erop, maar eerst wat Buisman in de filter, want Buisman maakt de koffie lekkerder.
 - (7) 24 maart 1976. Advertentie Moulinex. In een handomdraai verrast u de visite of verwent u uzelf met een kopje pittige, vers gezette cappuccino of panna montata. [een koffie-apparaat van f. 195,-] [dezelfde tekst opnieuw op 5 mei voor moederdag]
 - (8) Op 24 september 1976 beschrijft Nico Scheepmaker in een Trijfel hoe hij met zijn Russische vriend Amalrik op weg naar de Utrechtse Universiteit even op een terrasje op Hoog-Catherijne gaat zitten: 'Op de spijskaart was espresso-koffie doorgestreept, maar cappuccino stond er nog op. "U heeft geen espresso, maar wel cappuccino?" vroeg ik voor de zekerheid aan de juffrouw. Zij bevestigde het. "Dat is wonderbaar", zei ik, en ik bestelde cappuccino, waarna ik panna montata kreeg, gemaakt van Hollands gezette koffie. Waar vind je dat nog, vandaagedag?'
 - (9) 8 maart 1978. Advertentie van Postbank voor Thuisbankieren: Thuis over 'n eigen huis beslissen met een cappuccino.
 - (10) 30 mei 1984. Blokker adverteert voor een espresso-apparaat 'met stoompijpje, zodat u ook 4 overheerlijke cappuccino's kunt maken.

De 10 voorbeelden uit het bestand van de Leeuwarder Courant, waarbij ik alleen een paar herhalingen heb weggelaten, geven een perfect beeld van de opmars van 'cappuccino'. Voorbeeld (1) uit 1951 is een toeristen-casual: het ontspannen tafereel is een typische toeristenervaring. Het woord staat tussen aanhalingstekens en wordt ingevoerd met betekenisomschrijving: twee aanwijzingen dat we met een nieuw woord te maken hebben. Voorbeeld (2) uit 1952 toont hetzelfde tafereel in nog idyllischer bewoordingen; de *cappuccino* is slechts één van alle Italiaanse geneugten. Tegelijk bewijst het dat het verschijnsel in Nederland nog niet voorkomt (negatief argument met bewijskracht). De advertenties uit de jaren zestig zijn associaties met de kleur en smaak van *cappuccino*, die erop duiden dat het begrip bekend is.⁴² In voorbeeld (5) gebruikt de verzekeringsmaatschappij het tafereeltje van voorbeeld (1) als setting voor een verzekeringscasus, het gaat om diefstal van de bagage uit de auto. Plaats van handeling nog altijd Italië. Voorbeeld (6) laat in 1976 het bestaan van een Hollandse *cappuccino* zien: filterkoffie met Buisman. Maar Moulinex gaat daar in hetzelfde jaar iets aan doen, via een duur cadeau voor Moederdag (voorbeeld (7)). In voorbeeld (8) weet Nico Scheepmaker dit cruciale moment, waarin de overgang van

⁴² De kleur zou ook kunnen verwijzen naar de kapucijner monnik; de smaak van de chocola uiteraard niet.

imitatie naar overname plaatsvindt, op ironische wijze juist te treffen; de laatste zin is zeer dubbelzinnig wat de opinie van de schrijver betreft, maar getuigt van die overgang. De thuisbankierders van 1978, waar in de advertentie de afbeelding van een geurig kopje koffie staat, hebben de Moulinex al in huis, en Blokker introduceert in 1984 het multifunctionele apparaat.

Het proces van inburgering van *cappuccino* is een schoolvoorbeeld van de introductie van leenwoorden: eerst (1951) een casual, dan imitatie, dan (1976) overname van woord en begrip. Sociaal gezien vertegenwoordigt 1951 het aanbreken van het massatoerisme, 1976, exact één generatie later, het aanbreken van de consumptiemaatschappij.⁴³

Voorbeeld van een verdwijnwoord: *ulevel*

Ulevel is een typisch voorbeeld van een verdwijnwoord van Italiaanse afkomst.⁴⁴ Het woord zou afstammen van het Italiaanse *olivella*, opgevat als geconfijte olijf. Het duikt voor het eerst in het Nederlands op in 1769, althans volgens het Woordenboek van de Nederlandse Taal dat uit dat jaar twee citaten geeft. Een daarvan geeft tegelijk het recept: "Ufeltjes; neemt witte zuiker, kookt die met het aftrekzel van klapperroosen, en geraspte citroen-schil, al roerende tot dat hij stijf begint te worden, doet hem dan op papier in kleine brokjes, en laat ze droogen". Die papiertjes worden erom heen gevouwen en voorzien van een rijmpje, dat dan *ulevel*-devies genoemd wordt, *Ulevellenrijm* zal later een benaming worden voor heel slechte poëzie. In 1777 noemt Betje Wolff (of Aagje Deken) iemand al 'so soet [...] als een uleveltje', wat erop wijst dat het snoepje al langer bekend is. Multatuli heeft het over de deviezen, waarvan hij in zijn jonge jaren dacht dat ze al heel oud waren. Zoals de genoemde voorbeelden laten zien hebben de oudste vormen een *-t-*, die ongetwijfeld afkomstig is van het verkleinwoord, maar die in die tijd werd toegeschreven aan een mysterieuze baron Ühlefeld, vast en zeker een kornuit van de Haagse baron Hop. 'Frits zegt "Uhlefeldjes", ik weet niet waarom', zegt Droogstoppel knorrig in de Max Havelaar, want Frits loopt met alle modes mee.

In de hele negentiende eeuw vinden we voorbeelden waaruit blijkt dat *ulevellen* een soort algemeen woord is voor snoepjes: kinderen krijgen straf of *ulevellen*, al naar de stemming van de opvoeders. Op een gegeven moment

⁴³ Van een kennis hoorde ik dat er in Amsterdam aan het Leidseplein al vroeg *cappuccino* te vinden was, waarschijnlijk al voor 1961. Marianna Serrée-De Donà herinnert zich dat in de ijssalon van haar vader al voor 1962 een *cappuccino*-apparaat aanwezig was. Van José Ruijs kreeg ik een informatie van haar zwager, indertijd directeur van Theater FIGI in Zeist: "de naam *cappuccino* (werd) al gebruikt bij de opening van de Figi Koffiehoek, dus zo rond 1965-1968. Figi was het eerste bedrijf in Zeist dat een echte espresso machine had met koffie van Ilycafe. Ik herinner me nog dat we een waterfilter moesten aanschaffen om de juiste kwaliteit van koffie te krijgen. De investering voor alleen een koffiemachine was toen een hele durf".

⁴⁴ Deze paragraaf is een lichtelijk aangepaste versie van mijn *Apostrofo* 28 uit de *Notiziario* van de Utrechtse Dante Alighieri (2009/4. autunno), opgestuurd op 24 augustus 2009.

verdwijnen deze snoepjes echter, en het is nog niet zo gemakkelijk om uit te maken wanneer precies. Al mijn vrouwelijke leeftijdgenoten kennen Jarig Jetje, van Jacob Hamels kinderkoor (het zesde liedje uit het album van 1934). Toen moet het woord dus nog een herkenbaar snoepje opgeroepen hebben; nu is het liedje vaak de enige associatie. Het laatste literaire citaat waarin spontaan ulevellen worden uitgedeeld stamt uit de *Schoolidyllen* van Top Naeff uit 1900. Top Naeff was in 1878 geboren en gezien het sterk autobiografische karakter van het boek kunnen we de episode daarom dateren uit het begin van de jaren negentig van de negentiende eeuw. Daarna vinden we nog een verhaal van Jac. van Looy, dat in 1924 speelt en een Kerstfeest beschrijft waarvoor de kinderen pralines hebben gemaakt. Hun tante vraagt dan: "Zouen er nog ... van die echte ulevellen bestaan?" Ze zijn dus verdwenen in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Verder is er alleen nog maar een versje van Rie Cramer uit 1913 en Han Hoekstra's alfabet met 'U dat is de ulevel in d'r papieren jas' (in *Het verloren schaap* uit 1947). Het woord ulevellenrijmpjes, waarmee de Forum-schrijvers elkaars poëzie beoordeelden, heeft de ulevellen zelf overleefd.

In *Apostrofo* 27 had ik gevraagd om herinneringen aan ulevellen. Daarop kwam op 5 juli een verrassende reactie van Joost den Butter: 'grappige vraag in Notiziario nr. 3 over het vermeende uitsterven van het woord Ulevel. Echter, in de strip *Lucky Luke*, deel 20 "Billy the Kid", komt het woord nog een aantal keren voor.' Billy the Kid was een beruchte gangster uit de negentiende eeuw. Hij wordt door stripauteur Goscinny in 1962 belachelijk gemaakt als een pesterig kereltje dat chocolademelk drinkt of het whiskey is en bij een overval op de plaatselijke kruidenier een fles rode ulevellen buit maakt. Uit het origineel blijkt dat het Frans *caramels* gebruikt; hiervoor zijn in de tekst drie vertalingen: *caramellen*, *toffees* en *ulevellen*. De bron van dit laatste woord kan niet anders dan het woordenboek van Gallas zijn, dat *caramel* vertaalt als "Gebrande suiker. Ulevel". De Gallas is van 1955, maar de eerste druk dateert uit de jaren dertig, ongeveer uit de tijd van het AVRO Kinderkoor. Het woord heeft in de strip dus de status van woordenboekwoord. Hierna vinden we ulevellen alleen in de nostalgische sfeer: ouderwetse snoepwinkeltjes, die op internet ulevellen aanbieden volgens aloud recept. Of snoepwinkel Jarig Jetje ze ook heeft wordt uit de advertentie niet duidelijk.

En zo heeft de leenwoordspeurder een magnifiek voorbeeld van het leven van een leenwoord: geboorte ergens in de achttiende eeuw, overlijden aan het begin van de twintigste eeuw, maar daarna een voortleven in de herinnering: een woordafleiding, een liedje, literaire teksten, een vertaling op grond van woordenboekinformatie en een herschapen nostalgisch verleden.

Even heb ik gedacht dat die baron Ühlefeld toch bestaan had, want de eerste schakel uit het verhaal (van olijf naar snoepje) was zwak. Daarom heb ik opnieuw gekeken naar het vermoede etymon *olivella*, dat uit het WNT komt. Het woordenboek van Duro vermeldt echter een *olivello spinoso*. Voor planten is

Wikipedia redelijk betrouwbaar, zodat ik al snel uitkom op de *Hippophae rhamnoides*, Nederlands *duindoorn*, met mooie oranje vruchten. De website www.giardinaggio.it geeft een beschrijving waaruit ik haal: *In estate gli esemplari femminili producono i frutti, molto simili ad olive, ma di colore giallo aranciato; [...] sono commestibili, pur avendo un sapore abbastanza acido e si possono utilizzare per produrre sciroppi* 'In de zomer produceren de vrouwelijke exemplaren de vruchten, die erg lijken op olijven, maar oranjegeel zijn; [...] ze zijn eetbaar, al smaken ze tamelijk zuur, en men kan er stroop van maken'. Onder de Franse naam *argousier* vind ik dat de bessen een grote medicinale waarde hebben; er is sprake van 'des jus, des gelées, des liqueurs, des bonbons, des sirops, des comprimés, des shampoings, des pommades, des tisanes, des huiles, des cosmétiques et même de la bière à l'argousier'. Die bonbons zijn natuurlijk in eerste aanleg onze ulevellen, en de semantische wetten, die hier zijn opgetreden zijn metafoor (bes als een olijf) en generalisatie (medicinaal snoepje wordt snoepje in het algemeen).

Nederlandse woorden in het Italiaans

De geschiedenis van de Italiaanse neerlandismen moet nog geschreven worden, zegt Maria Giovanna Arcamone, die de germanismen behandelt in de grote *Storia della lingua italiana* uit 1994. Zelf geeft ze alles wat haar bekend is, namelijk 41 woorden, die volgens informatie van de Italiaanse woordenboeken van Nederlandse oorsprong zijn. Veel van deze informatie is uit de zoveelste hand en allerlei zaken zouden nog beter uitgezocht moeten worden. Arcamone's lijst is een typische woordenboekenlijst, zoals ook die van Francescato voor Italiaanse woorden in het Nederlands dat was. Het betreft dus woorden die nu nog bestaan en waarvan het Nederlands de verwijderde bron is; de meeste van deze woorden zijn internationalismen, die waarschijnlijk voor het merendeel via het Frans de taal zijn binnengekomen. Wat de betekenisvelden betreft, zegt Arcamone, 'zijn vooral de techniek van de zeevaart, maar ook de weefindustrie, de boekdrukkunst, de waterstaat, de kenmerkende organisatie van de Nederlandse havensteden, de handel en de betrekkingen met de buiteneuropese culturen ervoor verantwoordelijk dat het Italiaans een aantal woorden van Nederlandse herkomst heeft'. Deze lijst is sterk overtrokken; voor sommige velden (bijvoorbeeld de boekdrukkunst) is maar één voorbeeld te vinden. De lijst is niet definitief; via indexen op de elektronische versies van sommige woordenboeken zijn nog aanvullingen te vinden.

Om wat meer inzicht te krijgen in de leenprocessen hebben we historische informatie nodig, uit teksten die zich rechtstreeks met de Nederlanden bezig houden. Aanvullende informatie is vrij gemakkelijk te krijgen via de *Descrizione di Tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guicciardini, waarvan de eerste editie uit 1567 dateert en de Antwerpse wereld uit de tijd van landvoogdes Margaretha van Parma weergeeft. Deze tekst is uitgegeven door Dina Aristodemo, die er een glossarium aan heeft toegevoegd waaruit we gemakkelijk een lijst van 55 potentiële neerlandismen

kunnen distilleren. Deze gegevens zouden vergeleken moeten worden met de Duitse; om een voorbeeld te noemen: voor *borgomastro* geven Cortelazzo en Zolli een Duitse herkomst, gebaseerd op het *Ritratto delle cose de la Magna* van Machiavelli, maar het lijkt me waarschijnlijk dat Guicciardini, die jarenlang in Antwerpen gewoond heeft en daar politieke functies vervuld heeft, dit woord rechtstreeks uit het Nederlands heeft overgenomen, temeer omdat zijn *borgomaestro* geflankeerd wordt door een *cueurmaestro*, een *rentemaestro* en een *vichimaestro* (keurmeester, rentmeester en wijkmeester),⁴⁵ om nog maar niet te spreken van de *ammanno* (ambtman), de *hooftmanno* en de *oudermanno*, de *borgrave* en de *marcgrave*, de *drossart*, de *schiaivini* (schepenen) en de *sculteto* (*schoudheid* in de Nederlandse vertaling van Kiliaan uit 1612). Lodovico Guicciardini zou verder aangevuld moeten worden met Italiaanse historici over de Opstand, met name Guido Bentivoglio, wiens werk bij mijn weten nog niet taalkundig geëxploiteerd is. Ook latere reizigers, zoals Alfieri en Edmondo De Amicis kunnen aanvullende informatie opleveren.

De meeste neerlandismen hebben iets met de zee te maken. Aan boten hebben we de *orca* (Guicciardini *ulca* 'hulk'), de *corvetta* en het *yacht* (via Engeland). De sloep is tweemaal Italië binnengekomen, via het Frans als *scialuppa* en via het Engels als *sloop* (een speciale boot voor wedstrijden). Onderdelen van schepen zijn de *bompresso* (boegspriet), de *boma* ('ra', van *boom*) en de *fiocco* ('fokkezeil', gekruist met *fiocco* = 'lint'). Het land wordt tegen de zee beschermd door de *dune* en de *dighe*,⁴⁶ terwijl nieuw land verkregen werd met de *pompa*, wat volgens de Franse woordenboek-schrijver Oudin een *poldro* opleverde. De schepen werden opgekalefaterd in een *dock*, en als ze de *iceberg* (ook *isbergo*) wisten te vermijden,⁴⁷ konden ze gaan jagen op Guicciardini's *cabiliò*, waar dan weer *stoccafisso* van werd gemaakt (dat is een van de oudste leenwoorden, nog uit de tijd van Willem Beukelszoons haringkaken). Langs de jachtpaden werden de schepen getrokken door paarden, waarvoor het werkwoord *alare* ('halen') bestond. Een bekende figuur was verder de *vrijbuitter*, die niet alleen als *filibustiere* over zee trok, maar als schurk vereeuwigd werd in *farabutto*.⁴⁸

De buitenlandse betrekkingen waar Arcamone het over had beperkten zich tot Zuid-Afrika, waar de *boeri* wonen, en verder de *ottentotti* en *boscimani*. De DISC voegt hier het *afrikaans* aan toe, gesproken door de *afrikaner*, die dan weer uit Engelse bron komen. Uit die hoek komt ook het meest bekende Nederlandse leenwoord, namelijk *apartheid*. Uit de oude Vlaamse handelssteden komt het woord *borsa*, ontleend aan het huis van de Beursse aan de markt van Brugge, de steden werden beschermd door een *blocco* (blokhuis) en een *bivacco* (bijwacht); na de mis in de kerk werd er een

⁴⁵ Hierbij komt op zee nog de *quartiermastro* van Arcamone.

⁴⁶ Bij Guicciardini *dicco*, rechtstreeks, terwijl *diga* via het Frans is binnengekomen.

⁴⁷ Evenals de *banchi* van Guicciardini, die in de betekenis *zandbanken* van Nederlandse oorsprong lijken te zijn.

⁴⁸ Dit woord wordt uitgebreid behandeld door Nicoline van der Sijs in *Geleend en uitgeleend*, pp. 41-44.

kermesse (Guicciardini *caramesse*) gehouden. Stoffen werden in Vlaanderen geweven, zoals de *fiandra*, de *lambrecchini* en de *popeline* uit Poperingen. Het boekdrukwoord is het eponiem *elziviro*, eerst gebruikt voor het lettertype uit de kleinformat pocketboeken van de firma Elsevier, later voor de literaire feuilletons op de *terza pagina* van de krant, die aanvankelijk in die letter gezet werden. Onder de plantennamen vinden we *colza* en *pompelmo* (Frans *colza* en *pamplemousse*), waar Guicciardini nog het *spelda* ('spelt'), het *grograna* ('grootgraan') en het moeilijke woord *boccoie* of *boeucaut* ("boekweit") aan toevoegt.⁴⁹

In de categorie gebruiksvoorwerpen vinden we het *pacchetto*, uiteindelijk afgeleid van 'pak'; waarom *pacco* niet ook uit het Nederlands komt is onduidelijk (Cortelazzo/Zolli heeft hier een vaag verhaal over). En verder *placca*, in eerste instantie een metalen plaatje in een schoorsteen. Sporttermen zijn er ook; in de eerste plaats *golf*, een internationalisme van Engelse huize, dat oorspronkelijk teruggrijpt op het Nederlandse kolfspel; verder *schettinare* 'rolschaatsen', via *skating* terug te voeren tot *schaatsen*. Binnen de genotsmiddelen vinden we het Nederlandse *bitter*, en het koppel *droga* en *doping*. Van dat laatste woord zegt Arcamone dat het in laatste instantie te herleiden is tot *dopen*, dat volgens haar 'vloeistoffen mengen' betekent.

Guicciardini heeft nog een aantal Antwerpse maten: *alla* ('el'), *ama* ('aem' = drie liter), *boniere* 'bunder' en *viertili* = 'kwart'. Verder vinden we bij hem nog een paar interessante leenvertalingen. Bij de dieren zijn dat het *porco selvatico* (= *cinghiale* oftewel 'wild swijn'), de *cane di mare* (= *foca* oftewel 'zeehond') en de *cane da acqua*, een visvangende hond die tegenwoordig 'kooikershondje' heet. De *banco iudiciale* is de vertaling van 'rechtbank' en de plant *sangue di drago* heet bij ons 'drakenbloed'. Tenslotte zal de Antwerpse Italiaan graag een *potto* gedronken hebben.⁵⁰

Ik heb het meest mysterieuze woord tot het laatst bewaard. Dat is het woord *statolder*, dat door Arcamone gedateerd werd op het eind van de achttiende eeuw. Dat kwam mij zo ongeloofwaardig voor dat ik er nader onderzoek naar gedaan heb; het resultaat daarvan is te lezen in hoofdstuk 15 van deze bundel. In hoofdstuk 14 heb ik aangetoond dat ook het woord *baracca* afkomstig is uit Nederland; het is een Spaans woord voor 'hut', maar in de technische betekenis van 'onderkomen voor soldaten' is het een militair woord uit de Zuidelijke Nederlanden. Dit voorbeeld hangt onmiddellijk samen met de dominerende positie van de Nederlanden bij de ontwikkeling van het krijgswezen tijdens de Tachtigjarige Oorlog, zodat te ver-

⁴⁹ Wat de woorden voor 'boekweit' betreft is het nuttig te weten dat de Franse *oi* in die tijd werd uitgesproken als /wɛ/.

⁵⁰ Bij begrafenissen kregen de vrienden en kennissen *uno splendido & bel convito* voorgezet om de 'swaermoedicheyt' (*malinconia*) mee te verdrijven; de anderen kregen *un potto di vino & un piatto di riso cotto & ben composto* 'een pot wijns met een schotel wel ghekooften rijs' (Kiliaan). De potten keren terug in het hoofdstuk over Zeeland, waar de dijken gemaakt zijn van klei voor *potti & vasi*, anders gezegd 'de verste potaerde'.

wachten is dat er nog wel meer militaire termen hun oorspong, of althans hun allereerste verspreiding vanuit de Nederlanden hebben.

Wat moet er allemaal nog onderzocht worden? In de eerste plaats moet voor de internationalismen een internationale kontekst gezocht worden. Heel veel woorden hebben te maken met de manier waarop Italië kennisgenomen heeft van de zaken die met de noordelijke streken te maken hebben. Ik heb er al op gewezen naar aanleiding van het woord *borgoma(e)stro*: overal in Nederland en Duitsland was een dergelijke functionaris aanwezig; wat we moeten weten is hoe de Italianen in het buitenland daarmee in contact kwamen en welke termen ze daarvoor gebruikt hebben, onverschillig waar zich dat contact heeft afgespeeld. Een ander woord waarvan de precieze herkomst nog eens nagelopen moet worden is *turba/torba* voor 'turf'. Cortelazzo/Zolli spreekt van een Frankisch woord, dat via het Duits naar Italië gekomen is, maar wat is precies Frankisch in dit verband, en waarom zegt Oudin 'C'est aussi de la tourbe que l'on bruce en Hollande'? Kennelijk is er toch een link met Nederland.⁵¹

Een ander terrein om te onderzoeken is dat van de reisverhalen, diplomatieke dépêches, en monografieën over Nederland (en België). Verder is er, althans in België, een bloeiende immigrantenliteratuur, die de ervaringen van de Italiaanse arbeiders in het nieuwe land verwoordt, zie Vanvolsem (1991b) voor nadere details.⁵² Wat Nederland betreft, dat land is een magneet geweest voor iedereen die iets met de drugsscène te maken heeft gehad; daar moet taalkundig iets van overgebleven zijn. En sommige romans spelen in Nederland, zoals *Bella vita e guerre altrui di mr. Pyle gentiluomo* van Alessandro Barbero, om maar niet te spreken over de naspeuringen van Umberto Eco naar de Nederlandse *fluuyt* voor zijn roman *L'isola del giorno prima*.

Ten slotte zou ik een pleidooi willen houden voor een onderzoek naar Nederlandse eiggamen in Italiaanse mond. Dante wist al dat het Vlaamse land begon bij Guizzante (Witsand nabij Calais). Guicciardini's beschrijving van de Nederlanden zit vol met Nederlandse plaatsnamen en ook al houdt hij in principe vaak de Nederlandse namen aan, er zijn er genoeg die veritaliaanst zijn. Met namen als Bolduc (= Bois-le-Duc of 's-Hertogenbosch) en Ramua (=Ar(ne)muyen) kunnen we de modernste fonologische theorieën op onze talen loslaten. Het terrein ligt nog geheel open.

De school van Udine

Iedere taalgemeenschap heeft zijn eigen traditie voor het leenwoordonderzoek, afhankelijk van de motivatie van het onderzoek, de klassieke studies, het maat-

⁵¹ Intrigerend is in dit citaat het italianisme *bruscer* (it. *bruciare*) voor *brûler*.

⁵² In Leuven is op 30 juni 2006 een scriptie verdedigd van Stefania Marzo over het taalgebruik van immigrantenfamilies in Belgisch Limburg. Helaas heb ik geen tekst kunnen vinden via het bibliothecaire circuit, maar via internet is er enige informatie over deze scriptie te vinden.

schappelijk belang dat aan het onderzoek wordt gehecht, de veelgeciteerde voorbeelden op dit vakgebied, de leenprocessen die het belangrijkste geweest zijn in de eigen taal en de talenkennis van de onderzoekers. In Italië vindt veel leenwoordonderzoek plaats aan de Università di Udine (in de regio Friuli), zodat we van een school kunnen spreken (Francescato, Gusmani, Orioles en Raffaella Bombi zijn de belangrijkste vertegenwoordigers en *Incontri linguistici* is hun orgaan). Gusmani heeft in 1981 een groot aantal artikelen gebundeld in *Saggi sull'interferenza linguistica*, die kunnen gelden als typisch voor de school van Udine. Om een indruk te geven van de benadering van Gusmani analyseer ik het inleidende essay *Natura e meccanismi del prestito*. Ik zal dit artikel paragraaf voor paragraaf behandelen, met mijn commentaar erop.

In §1, definitie van het leenwoord, stelt hij twee opvattingen van *prestito* tegenover elkaar. Er is een ruimere opvatting, te herleiden tot Hugo Schuchardt,⁵³ die stelt dat elk woord een leenwoord is omdat de spreker het heeft ontleend aan de taalgemeenschap waarin hij is opgegroeid. Daartegenover staat een engere betekenis, waarin we het bestaan van *sistemi linguistici a carattere interindividuale* erkennen.

Ik denk dat deze restrictie zinnig is, mits we de interindividuele taalsystemen niet automatisch identificeren met nationale talen, maar de vraag om welke taalgemeenschap(en) het gaat meenemen in ons onderzoek. Voor het Italiaanse leenwoord *statolder* is de vraag relevant welke interindividuele taalsystemen de Nassau-familie hanteerde op het moment dat ze tot het stadhouderschap werd geroepen, ongetwijfeld een Dillenburgse huistaal die zich min of meer heeft gehandhaafd in de "Nederduitse" context.⁵⁴

§2 gaat over authentieke leenwoorden tegenover inheemse woordvorming op grond van leenwoorden. Gusmani wil woorden als *film* en *snob* wel tot de leenwoorden rekenen, maar Italiaanse afleidingen als *filmone* en *snobbare* niet. Los van het feit dat in de afleidingen bestaande inheemse woordvormingsprocessen toegepast zijn wordt hier verder nog de eis gesteld dat als we over leenwoorden willen spreken, er een historische afhankelijkheidsrelatie moet kunnen worden aangetoond tussen het leenproces en de brontaal. Dat laatste is de traditionele eis; hij wordt door Francescato in zijn lijst systematisch gehanteerd. Er is een andere visie mogelijk, bijvoorbeeld die van Nicoline van der Sijs, die alle afleidingen betreft bij haar

⁵³ Hugo Schuchardt uit Graz (1842-1927) was een bekende dwarsligger in de tijd van de indogermanistiek van de *Junggrammatiker* (omstreeks 1875). Hij was geïnteresseerd in alles wat het klassieke bouwwerk van deze geleerden kon verstoren. Zo was hij een pionier met betrekking tot de bestudering van het Baskisch en het Vulgair Latijn.

⁵⁴ Deze huistaal moet nog lang gebruikt zijn als we zien dat Willem II (geboren in 1626) in de familiekring Wilhelm heette. Zie hierover de biografie van Willems neef, de latere Friese stadhouder Willem Frederik: Luuc Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau*, Amsterdam, Bert Bakker, 2000.

definitie van leenwoord (zie *Geleend en uitgeleend*)⁵⁵ en hierdoor dicht bij de visie van Schuchardt komt dat alle woorden in principe leenwoorden zijn.⁵⁶

In mijn paragraaf over *giro* heb ik laten zien dat we principieel kunnen onderscheiden tussen leenprocessen (*giro* wordt geïmporteerd door de Amsterdamse Wisselbank) en latere ontwikkelingen.

§3. Als we een leenwoord definiëren als de een of andere vorm van imitatie (*un momento mimetico*) van een vreemd model in een andere taal, dan zijn er oneindig veel variaties tussen getrouwe navolging en creatieve bewerking. Het ene uiterste is het klakkeloos citeren van vreemde termen, het andere een leenvertaling, maar daartussen ligt een scala van tussenvormen.

§4. Ieder nieuw woord is in eerste instantie een individuele creatie (die zich al of niet kan verbreiden); deze creatie kan plaatsvinden op grond van materiaal uit de eigen taal of een andere taal, maar er is geen wezenlijk verschil tussen beide soorten creativiteit. Iedere creatie veronderstelt een model, en welk model in de praktijk gekozen wordt kan van geval tot geval verschillend zijn.

§5. Vanwege het element van re-creatie (herscheping) dat inherent is aan iedere ontlening volgt dat een leenproces allereerst als een actieve operatie gezien moet worden.

§6. Met de termen *Fremdwort* en *Lehnwort* geven Duitse onderzoekers de mate van inburgering aan. Gusmani is met Schuchardt en Kretschmer⁵⁷ van mening dat dit onderscheid vooral van chronologische aard is: wat de ene generatie als vreemd ervaart is voor de volgende generatie even eigen als de oorspronkelijke inheemse woorden. Gusmani sluit hierbij overigens de *casuals* uit, die vooral dienen voor de *couleur locale* en nog niet getuigen van integratie.

§7. Beschouwingen waarin sprake is van woorden die 'uit een andere taal komen' of termen als *Wanderwörter* zijn misleidend, want ze verdoezelen het feit dat het toch weer steeds om een vorm van schepping in de nieuwe taal gaat.

§8. Bij het herscheppen van een vreemd woord laveert de taalschepper tussen de brontaal en de ontvangende taal door. Dit is geen rechtlijnig proces, maar een voortdurende wisselwerking tussen beide talen. Is de brontaal weinig bekend, dan zijn de uitkomsten of wel een vervorming van de oorspronkelijke woorden volgens de fonologie van de ontvangende taal, of wel een leenvertaling in overeenstemming met de syntactische regels van de nieuwe taal. Naarmate de brontaal meer bekend

⁵⁵ In het bijzonder het hoofdstuk *Leen- en erfwoorden in het Etymologisch Woordenboek van Van Dale*, 1998, pp. 158-188.

⁵⁶ Van der Sijs maakt een uitzondering voor de Germaanse erfwoorden, maar het lijkt mij onwaarschijnlijk dat de onlangs uit de Zeeuwse wateren opgeviste Neanderthaler al Germaans sprak. Nog duidelijker is dit voor Engeland waar de *Anglosaxon layer* van de woordenschat nog niet bestond toen de Romeinse legioenen wegtrrokken. Eens is ook het Germaans in onze streken geïmporteerd.

⁵⁷ Paul Kretschmer (1866-1956) was een taalgeograaf, die de geografische variatie in de Duitse omgangstaal bestudeerd heeft. Ik heb hem in De Boer 1993 geciteerd als inspirator van Bruno Migliorini en als uitvinder van het woord *Wortschöpfer*.

raakt kan de vorm weer meer aangepast worden aan die van de brontaal: Gusmani's voorbeeld is het woord *jazz*, dat voor de oorlog werd uitgesproken als /ʃats/ en na de oorlog als /ǰǎz/. Ook kan de leenvertaling vervangen worden door een regelrecht leenwoord. Een speciaal geval is dat van de omgekeerde leenvertaling (*calco inverso*), een term van de Servische Italianist Ivan Klajn; hierbij worden de elementen van de brontaal behandeld volgens de syntaxis van de ontvangende taal. De aangehaalde voorbeelden zijn *lo shakehand*, in plaats van het Engelse *handshake* (met de Italiaanse volgorde in de composita) en *i big della canzone* 'de grote namen van het chanson' (gesubstantiveerde adjectieven, van het type *i grandi*).

§9. De tegenstelling tussen *Fremdwort* en *Lehnwort* wordt vervangen door een samenspel van overmimetisering⁵⁸ en integratie. Dat zijn allebei vormen van assimilatie. Het laatste (de integratie) heeft vooral te maken met de verbreiding.

§10. Een citaat over de *casual*: *l'occasionale impiego, nell' 'atto di parole' d'un bilingue di un termine di un elemento della tradizione alloglotta, che può avere anche natura di un semplice 'casual'*.⁵⁹ Als dergelijke woorden gebruikt worden, worden ze vaak in een kontekst gezet die de betekenis duidelijk maakt: voorbeelden van zo'n kontekst zijn: expliciete uitleg bij het woord, glossen, bijvoorbeeld in een zinswending als 'wat bij ons ... heet', of systematische paren van vreemd en eigen (het type *pais en vree*, waarvan Gusmani een Middelduitse variant citeert). Ik zal dit de *pais-en-vree*-techniek noemen.

Een volgende etappe is een vast gebruik in konteksten die een exotische realiteit betreffen (mijn voorbeelden: *il Duce* of *il Cavaliere*, als het om de Italiaanse politiek gaat).⁶⁰ Dit zijn provisorische situaties, die uiteindelijk opgelost worden door een van twee ontwikkelingen: verlies van de oorspronkelijke bronvorm, of definitieve inlijving van het woord in de ontvangende taal, waarbij de groep taalgebruikers die het gebruikt geleidelijk breder wordt.

Meerwoorduitdrukkingen

In een artikel uit 1985 behandelt Gusmani het begrip *sintema*, in polemieek met Martinet, die in 1967 de term *synthème* heeft gelanceerd. Martinet gebruikte *synthème* voor alle vaste combinaties, zowel binnen het woord als in de syntaxis.⁶¹ Een

⁵⁸ Dat wil zeggen overdreven nabootsing van het vreemde.

⁵⁹ 'Het sporadische gebruik in de spraakhandeling van een term uit de anderstalige traditie, die ook de vorm van een simpele casual kan aannemen'. De *atto di parole* is een saussurianisme: de gedachte is dat in het spontane spraakgebruik allerlei creaties kunnen ontstaan die zich onttrekken aan het taalsysteem van een bepaald moment. In een volgende generatie kunnen deze wel tot het systeem toetreden. Deze visie leunt naar mijn smaak teveel op het idee van de taal als institutie.

⁶⁰ In Engeland is het gebruikelijk om buitenlandse personages de aanspreektitel van hun land te geven: Herr Schröder, Monsieur Chirac, Signor Prodi, niet beseffende dat in Italië alleen die stakkers die met geen mogelijkheid *dottore* genoemd kunnen worden met *signore* aangeduid worden.

⁶¹ Gusmani maakt een principiële onderscheid tussen beide, zodat *chemin de fer* en *ferrovia* voor hem in verschillende categorieën thuishoren. Ik kan hem hierin niet volgen. Interferentieterminologen spre-

synthema is een combinatie die een eigen betekenis heeft, los van de betekenis van de samenstellende delen. Gusmani's standaardvoorbeeld is de *guerra fredda* (koude oorlog). Niet iedere combinatie is een synthema, zo is *zampa di cavallo* (paardebeen) geen synthema, hoewel het een speciale referent heeft (je kunt een paardebeen in de werkelijkheid tegenkomen), want zowel paard als been hebben hier hun normale betekenis behouden.⁶² De *guerra fredda* was daarentegen noch een oorlog, noch koud. De overgang tussen los syntagma en vaste verbinding is geleidelijk, maar er zijn enkele criteria om de synthema's te herkennen:

- 1) Er kunnen in de regel geen afleidingen aan een van de delen toegevoegd worden: **guerra freddissima* is niet mogelijk.
- 2) Toevoeging van bepalende elementen is niet mogelijk: naast *far finta* 'veinzen' hebben we niet **far la finta*; naast *plaatsvinden* hebben we niet **deze plaats vinden*.
- 3) Delen van de verbinding kunnen soms niet meer los voorkomen.

In diachroon opzicht zijn synthema's vaak ontstaan uit frequente combinaties, die verstard en gelexicaliseerd zijn (*irrigidite e lessicalizzate*). Hierbij is het vaak moeilijk te bepalen op wel moment deze combinaties gesynthemiseerd zijn. Een veel voorkomend geval is dat tenminste een van de samenstellende delen metaforisch geïnterpreteerd wordt of uiteindelijk helemaal zijn betekenis verliest (*svuotamento semantico* oftewel *semantic depletion*). Citaat: La "sintematizzazione" consiste dunque nella progressiva perdita di trasparenza semantica da parte di un segno complesso che tende a diventare immotivato, pur senza raggiungere la completa demotivazione in quanto esso resta sempre formalmente analizzabile in elementi dotati di una loro individualità, combinati peraltro secondo una "ratio" che può anche sfuggire del tutto (Gusmani 1981:213, met een verwijzing naar Alain Rey). 'De "synthematisering" bestaat dus hieruit dat een complex taalteken geleidelijk zijn semantische transparantie verliest en daardoor de neiging vertoont ongemotiveerd te worden; dit gebrek aan motivatie is echter niet totaal, aangezien de uitdrukking nog altijd formeel ontleed kan worden in elementen met een eigen individualiteit, al kan het combinatieprincipe de taalgebruiker soms volkomen ontgaan'.

Het moment van synthematisering is des te moeilijker vast te stellen omdat het een geleidelijk proces betreft, met de volgende variabelen; de graad van demotivatie, de context waarin de uitdrukking gebruikt wordt en de kennis van de taalgebruiker. Wat dat laatste betreft stelt Gusmani dat het begrip 'koude oorlog' nog een zekere

ken ook van *semicalchi*, wanneer de morfologische structuur verandert, iets wat mij een ondergeschikt gevolg van de syntaxis van beide talen lijkt. Strikt genomen zouden dan ook *railroad junction* en *spoorwegknooppunt* tot verschillende categorieën horen, omdat het eerste een syntactische combinatie en het tweede een samenstelling zou zijn.

⁶² Het voorbeeld is voor het Nederlands wat problematisch, omdat het woord *been* hier op een poot slaat, als men begrijpt wat ik bedoel.

motivatie had voor mensen die zich de politieke situatie van de jaren 1945 tot 1947 herinnerden.⁶³

Hoe dit ook zij, bij ontlening van een synthema ontbreekt deze motivatie principieel. De samenstellende delen worden afzonderlijk vertaald (*cold* = *koud* of *freddo*, *war* = *oorlog* of *guerra*), maar het verband tussen de gedesemantiseerde elementen en hun oorspronkelijke betekenis wordt niet meevertaald.⁶⁴

Voor de meerwoordverbindingen in de leenprocessen stelt Gusmani nu de volgende agenda op: 1) registratie van de ontleende synthema's die in een bepaalde taal voorkomen; 2) vaststellen van de manier waarop de uitdrukking gevormd is en zijn nieuwe betekenis heeft gekregen; 3) ontdekken van de omstandigheden waarin de uitdrukking gevormd is.

Het eerste punt is een kwestie van verzamelen, moeilijker dan dat van de woorden, omdat de woordenboeken de combinaties niet systematisch registreren. Francescato heeft een lijst gemaakt van de Italiaanse uitdrukkingen die zijn overgenomen, maar hij is zwak in het herkennen van leenvertalingen. Zo heeft hij wel *il dolce far niente*, maar niet *het zalig nietsdoen*. Het tweede vereist een grondige studie van de varianten in de verschillende talen en de chronologische verhoudingen. Die kan nogal wat verrassingen opleveren. Zo vond ik geen vermeldingen van de uitdrukking *dolce far niente* voor de 19^e eeuw, noch in Duitsland, noch in Nederland, en zelfs niet in Italië. Waar wijst dit op? Waarschijnlijk is de uitdrukking niet in Italië ontstaan, maar in het buitenland. En als de uitdrukking in het Duits vertaald wordt als *das selige Nichtstun*, dan is het waarschijnlijk dat Nederland hem uit Duitsland heeft ontvangen.⁶⁵ Als dat waar is krijgen we ook een probleemstelling voor punt 3. De uitdrukking moet dan ontstaan zijn in het toeristencircuit. Maar is het zelfprojectie van de genietende toerist of een stukje Italiëbeeld van de vlijtige noorderling? Hier ligt nog een hele studie braak.⁶⁶

⁶³ Dat zijn dus de mensen die de creatie van de term bewust hebben meegemaakt. In tegenstelling tot Gusmani meen ik dat datering dan wel mogelijk is, namelijk één generatie na de vorming van het begrip.

⁶⁴ Hier lijkt Gusmani een denkfout te maken, want de metafoor is ook in de nieuwe taal nog te begrijpen. Hij verwacht hier het moment van creatie en het moment van verspreiding van de nieuwe uitdrukking.

⁶⁵ Mijn eerste vermoeden, dat het uit Goethe's *Italienische Reise* komt, bleek onjuist. Was er een andere bekende schrijver die Italië bereisde? Het moet iemand geweest zijn die ook in Nederland gelezen werd, want de eerste attestaties liggen dicht bij elkaar. De eerste Engelse attestatie volgens Cartago 1990 is uit 1823.

Inmiddels heb ik Stammerjohann 2008 kunnen raadplegen, het vergelijkende woordenboek voor Italianismen in het Frans, Engels en Duits, dat 1819 geeft als eerste Italiaanse attestatie, 1815 voor het Engels en 1787 (toch Goethe?) voor het Duits.

⁶⁶ Uit de gegevens van de TLF haal ik het item *farniente*, voor het eerst geattesteerd in een brief van Mme de Sévigné van 16 september 1676, maar het eerste citaat waarin ook *doux* staat komt uit *L'ingénue libertine* van Colette uit 1909: *le doux far-niente de Minne*. Voor het Engels heeft

Niet alle meerwoorduitdrukkingen zijn synthema's. Er zijn ook andere internationalismen bij. Titels van opera's bijvoorbeeld, of zinnen uit bekende aria's. Deze citaten worden vaak vervormd, geparodieerd of in titels van krantenartikelen aangepast aan de inhoud van het artikel in kwestie.⁶⁷ Soms gaat het om uitspraken die aan een bekend persoon worden toegeschreven, zoals de koppige uitspraak van Galilei: *Eppur si muove*.⁶⁸ Nader onderzoek over zo'n citaat zou inhouden dat we proberen te achterhalen waar deze woorden het eerst geciteerd zijn en hoe de verspreiding van dit eerste citaat in andere talen in zijn werk is gegaan. Een soortgelijk geval is de verzuchting *Se non è vero è ben trovato*, ook zo'n internationalisme (het heeft het extra probleem dat niet alle gebruikers zich de juiste vorm van het Italiaanse voegwoord *se* herinneren). In de huidige tijd wordt de verzameling allicht uitgebreid met titels van zomerhits en andere liedjes.⁶⁹

Het magnum opus van Thomas Hope

De wederzijdse contacten tussen Frans en Italiaans worden uitvoerig beschreven in Thomas E. Hope, *Lexical Borrowing in the Romance Languages*, Oxford, Blackwell, 1971. Het werk is chronologisch opgebouwd; voor iedere eeuw zijn er twee hoofdstukken (Frans naar Italiaans; Italiaans naar Frans). Ieder hoofdstuk begint met een lijst van leenwoorden uit de bewuste periode, waarna een commentaar volgt om het vocabulaire in een sociale en culturele context te plaatsen. Het boek eindigt met een zeer uitvoerig overzicht (pp. 577-742) van de verschillende aspecten van leenwoorden die in Hope's betoog ter sprake zijn gekomen; de meeste hoofdstukken zijn eerder verschenen als afzonderlijke artikelen. Hope is erg goed op de hoogte van alles wat over het onderwerp geschreven is en polemiseert uitvoerig met de auteurs die in de jaren vijftig en zestig op dit gebied actief waren.

In tegenstelling tot de italianismen in het Nederlands, die een kleine categorie vormen (vergeleken met Franse, Duitse en Engelse leenwoorden), zijn de Franse ontleningen uit het buurland een grote categorie. Ook is de leenweg meestal direct, zonder tussentalen. In sommige perioden kan zelfs van een soort symbiose gesproken worden: in de Renaissance voor het Frans, in de Napoleontische tijd voor het Italiaans. De resultaten zijn daardoor veel gauwer representatief voor het leenproces op zich, wat gevolgen heeft voor de beschouwingen in het theoretische gedeelte. Verder is het aantal domeinen waarin ontleningen optreden veel groter: op

Stammerjohann 2008 het jaar 1819 (Oxford English Dictionary), voor het Duits 1838 en voor het Frans opnieuw 1676.

⁶⁷ In aansluiting op Michel Bastiaensen heb ik dit verschijnsel het hergebruik (*reciclaggio*) van een citaat genoemd. Zie De Boer 2002a (hoofdstuk 18 van mijn *Woordstudies II*).

⁶⁸ Ik heb aandacht aan deze uitdrukking gewijd in een beschouwing over de betekenissen van *toch* in mijn woordenboekrecensie (De Boer 2004).

⁶⁹ *Vamos a la playa* heeft in Italië zo de status van Spaanse leenuitdrukking gekregen, zie mijn artikel over *Strandwoorden* (hoofdstuk 18 van mijn *Woordstudies II*).

p. 730 worden 33 domeinen geciteerd, vaak nog met subdomeinen.⁷⁰ Als altijd zijn dit vaak bijeengeraapte categorieën, waarbij het feit dat er een indeling is belangrijker is dan de details van de indeling, en er is ook het gevaar van overlappingen, maar samen met de gegeven voorbeelden en met definities van de verschillende domeinen die we zouden kunnen verzinnen zou deze lijst een goede basis kunnen vormen voor een vergelijkende studie over italianismen in verschillende talen. Hope gebruikt zijn indeling ook voor chronologische differentiatie: ieder domein heeft zo zijn eigen voorkeursperiodes, die dan ook weer cultureel en historisch worden gemotiveerd: zo hangt voor de muziek de grote periode samen met de bloei van de Italiaanse opera, van Lully aan het hof van Lodewijk XIV tot het opkomen van een eigen Franse opera (omstreeks 1800 met Meyerbeer tegenover Rossini).

Bij mijn weten heeft Hope geen tellingen uitgevoerd, maar we zouden zijn gegevens wel kunnen gebruiken voor een voorlopige telling. Een snelle controle voor de 19^e eeuw geeft een oogst van 77 Italiaanse leenwoorden in het Frans en plusminus tien maal zoveel Franse leenwoorden in het Italiaans. Pierre Guiraud, pionier op veel gebieden en zo ook op dat van het chronologische leenwoordenboek, geeft 68 Italiaanse leenwoorden voor de 19^e eeuw. In totaal heeft Guiraud 824 Italiaanse leenwoorden in het Frans (meer dan de Engelse op het moment dat hij schrijft: 694).⁷¹ Guiraud heeft het dan alleen over de blijvertjes en plaatst zijn 320 italianismen uit de 16^e eeuw tegenover de 900 die Bartina Wind in dezelfde periode gevonden heeft. Dit punt maakt duidelijk dat het totaal aan Italiaanse leenwoorden in het Frans in de duizenden loopt.⁷²

Vergelijking van de tellingen van Guiraud en Hope⁷³ per eeuw geeft de volgende gegevens:

Eeuw	XII-XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	Totaal
Guiraud	59	79	320	188	101	67	10	824
Hope	181		439	206	107	77		1010

⁷⁰ Het zijn: 1. agriculture, 2. amusement and pastimes (fencing, tournaments, dancing, gaming), 3. architecture, 4. crafts, 5. culinary and food, 6. diplomatic and administrative, 7. exotic, 8. falconry, 9. fashions and clothing, 10. feudal terms and chivalry, 11. finance and banking, 12. home and social life (rooms, furnishing, activities), 13. horsemanship, 14. hunting, 15. journalism, 16. legal, 17. literature, 18. meteorological, 19. military, 20. music and opera, 21. nautical, 22. painting and sculpture, 23. personal adornment and jewellery, 24. philosophy, 25. political, 26. public life and ceremony, 27. religion, 28. scientific (botany, anthropology, natural history, geography, physics, etc., etc.), 29. technological, 30. theatre, 31. titles, 32. trade and commerce (textiles, ceramics, commercial practice, tradesmen), 33. transport.

⁷¹ Pierre Guiraud (1963). Volgens het staatje op p. 6 bedraagt het aantal Engelse leenwoorden uit de 19^e eeuw echter 377.

⁷² Om het intuïtieve begrip grote leentaal getalsmatig te onderbouwen zouden we een getal als 1000 tot criterium kunnen bombarderen.

⁷³ De getallen voor Hope komen uit de database die ik van zijn woordenlijsten gemaakt heb. Hierbij heb ik soms verwante paren (zoals het substantief *calque* en het werkwoord *calquer*) uitgesplitst.

De dateringen van Hope zijn preciezer dan die van Guiraud, die nogal eens alleen maar de eeuw geeft. Hope stopt bij 1900, Guiraud heeft nog woorden uit 1924, waaronder *fascisme* en *fasciste*. Voor nadere gegevens kunnen we ons wenden tot de website van de TLF, en tot woordenboeken van neologismen. De gevonden woordenlijst kan uiteraard gebruikt worden voor suggesties voor aanvullingen van de Nederlandse lijst en meer in het bijzonder voor dateringen: gezien de nauwe betrekkingen tussen Frankrijk en de Nederlanden is het niet waarschijnlijk dat er steeds grote tijdsverschillen bij de invoer van nieuwe leenwoorden bestaan.

Hope is niet enthousiast over Duitse leenwoordstudies. Twee punten waar hij fel stelling neemt zijn de grote aandacht voor terminologiediscussies en de puristische achtergrond. Wat de terminologie betreft, '[...] scholars were at pains to separate out various classes of loan-word according to what one might call their 'national status', their relative degree of acceptance into the new language' (p. 577). Dit is typisch het gevolg van statische gerichtheid op woordenboeken. Ik ben het daarin helemaal met hem eens en heb dit uitgewerkt in mijn beschrijving van Migliorini's praktijk (zie De Boer 1995). Het andere punt wordt behandeld in de paragraaf *Necessity versus luxury: a mirage of interference studies* (pp. 720-722). Dit fata morgana is terug te voeren tot de Zwitserse dialectoloog Ernst Tappolet (1913);⁷⁴ linguïsten die deze tegenstelling hanteren lijken ook altijd heel stellig te weten wanneer iets luxe is. Tegenstanders van deze tegenstelling zeggen dat ze niet operabel is en dat ieder leenwoord zijn eigen noodzaak heeft, waarbij het niet de taak van de linguïst is om een oordeel uit te spreken. Ik deel deze mening en plaats de tegenstelling daar waar ze mijns inziens thuis hoort, namelijk bij de taalgebruiker, die zijn eigen gebruik koestert, en de taalplanner, die de ziel van zijn volk wil beschermen.⁷⁵

Het hoofdstuk over *The formal aspect* (pp. 577-634) geeft een uitvoerig, systematisch, maar traditioneel overzicht van alle verschillen tussen Italiaans en Frans, vooral op afzonderlijke klanken geconcentreerd, alhoewel er ook een paragraaf over de klemtoon bij is. Het spannendste gedeelte, dat ook voor het Nederlands relevant is, betreft de substituutuitgang *-ade*, voor *-ata*. Het Frans heeft een groot aantal woorden die op *-ade* uitgaan. De meeste, en vooral, de oudste, komen uit het Provençaals. De import was zo massaal, dat de uitgang *-ade* de oorspronkelijke Franse uitgang *-ée* heeft verdrongen. Vanaf de veldtocht van Charles VIII (1494) komt het Franse leger duurzaam in aanraking met Italië. Daar komt men woorden op

⁷⁴ De Nederlandse hispanist J.H.Terlingen, die door Hope altijd met de grootste eerbied geciteerd wordt, heeft deze tegenstelling herleid tot Juan de Valdés (1535), die het heeft over *préstamos por necesidad* en *préstamos por ornamento*; de term *ornamento* (voor het latere *lujo*) wijst op het retorische karakter van de tegenstelling: *ornamentos* ('opsmuk') zijn retorische middelen om de uitdrukking van je concepten te variëren.

⁷⁵ De *communis opinio* onder taalkundigen neemt een tussenpositie in: de ziel moet wel beschermd worden, maar is niet in het vocabulaire te vinden, maar in fonologie en syntaxis.

–ata tegen, die spontaan omgezet worden in woorden op –ade.⁷⁶ Als we die lijst bekijken dan valt op hoeveel van deze woorden ook in Nederland doorgedrongen zijn.⁷⁷ Kennelijk waren het reiswoorden, die gemakkelijk over de grens gingen, maar dan wel in een Frans jasje. Practisch allemaal hebben ze de Franse substituutuitgang behouden.⁷⁸

Hope gaat uitgebreid in op het ontleningsproces (pp. 609-623). Het begin is altijd een contact tussen individuën, waarvan de ontvanger in de regel tweetalig is. Dit moment is interessant wanneer we ons concentreren op het gespreksniveau; voor contacten tussen talen kunnen we van dit moment abstraheren. Hierbij nemen we aan dat er herhaaldelijk individuele contacten plaatsvinden. Er treedt dan een beginfase op van 'fluctuation and experiment, qualified succes and temporary rejection', met andere woorden er wordt geëxperimenteerd met het nieuwe woord, sommige herscheppingen worden voorlopig en onder reserve geaccepteerd of ook weer verworpen en ingewisseld voor andere. 'The incoming word is subjected to the environment of the recipient language and measured against the template of formal conventions in the new idiom.' De spreker toetst het woord dat hij opgevangen heeft aan de gewoonten van zijn eigen taal. Ik heb dit gedaan toen ik uit Gusmani's verhaal de term *sintema*, meervoud *sintemi* haalde. In eerste instantie liet ik deze woorden onveranderd; bij nader inzien voegde ik een *h* in in de spelling, verving ik de *i* door *y* en maakte ik een meervoud *synthema's* volgens de regels van de Nederlandse morfologie; als alternatieven had ik kunnen kiezen voor *synthemata* volgens de Griekse regels, of *synthemi's* op voorbeeld van (één) *tosti*, twee *tosti's*. Dit zijn allemaal probeersels die getoetst zijn tegen regels die voorkomen in de eigen taal. Voor ieder leenwoord kunnen we deze processen proberen te beschrijven; als methode is het dan handig om de attestaties in chronologische volgorde te noteren en te kijken welk probeersel het wint.⁷⁹ Deze fase noemt Hope de interim-periode.

⁷⁶ Het zijn er 47 (tegen 170 Provençaalse woorden): in de vijftiende eeuw: ambassade, bastonnade, brigade, cavalcade, escalade, esplanade, estrade, estrappade, gambade, grenade, lançade, (a) passades, salade [helm, en voedsel]; in de zestiende eeuw: arcade, balustrade, bravade, canonnade, carbonnade, cassade, escapade, estafilade, estacade, estocade, façade, fougade, intrade, lancespessade, mascarade, pavesade, pesade, poignelade, pomade, rambade, retirade, saccade, sérénade, taillade; in de zeventiende eeuw: cascade, cavessade, falcade, incartade, orangeade, pasquinade.; 18e eeuw: bambochade, estouffade.

⁷⁷ In de lijst van Francescato vinden we er 16: ambassade, arcade, balustrade, barricade, bastonnade, bravade, brigade, cascade, cavalcade, karbonnade, limonade, parade, pommade, salade (culinair en militair), serenade.

⁷⁸ *Cassade* betekent in het 17e-eeuwse Frans 'bedrog (een loer die je kunt draaien)' en komt van de Venetiaanse vorm van *cacciata* (Ven. *cazzata*, geen verband met wat je zou denken). Het huidige woord *cassata* komt uit het Siciliaans, alwaar het een Frans leenwoord was (van *casser* 'breken'); de Franse vorm van het gerecht is *cassate*, een 'teruggegeven' leenwoord dus.

⁷⁹ Zoals Hope deze methode beschrijft ziet het eruit dat we een soort *optimality theory* toepassen, met alternatieve regels die elkaar in de weg zitten en waarvan er een het wint. Zie voor de morfonologische kant van de zaak de beschrijving in Repetti 2003.

Over het algemeen lijken de eerste probeersels het meest op het origineel; een voorbeeld is *sottocoppa* 'schoteltje', dat via *soutecoupe* verandert in het huidige *soucoupe*. Maar ook de omgekeerde ontwikkeling is mogelijk, namelijk dat het vreemde woord opnieuw gaat werken als een voorbeeld.

Regelmatig gebruik vestigt dan een stabiele vorm, die vaak bevorderd wordt door externe invloeden: voorkomen in een bekend werk, optreden in een situatie die de aandacht trekt, of gebruik door een bekend persoon. Op dat moment wordt de vorm minder beïnvloedbaar en krijgt het woord de status van een erkend woord uit de woordenschat.

Door de overgang naar een nieuw taalsysteem verliest het woord zijn formele en semantische transparantie; het past niet langer in een netwerk van associaties. Dit leidt tot veranderingen in de vorm om een bekend patroon te herstellen. Deze veranderingen behoren tot verschillende typen, maar ze hebben met elkaar gemeen dat ze de vreemdheid van het woord verminderen. Hope noemt er vijf: omzetting van klanken (metathese), zoals in Frans *fromage* dat Italiaans *formaggio* wordt (*forma* is herkenbaarder als Italiaanse vorm dan *froma*); weglaten van een beginklinker (aphaeresis) van Frans *avantage* naar Italiaans *vantaggio*, of juist toevoeging in omgekeerde richting: *sciarpa* wordt *écharpe*; r/l-wisseling: de meeste wijzigingen worden later weer ongedaan gemaakt, maar zie bijvoorbeeld *serviette*, dat tot *salvietta* wordt; vereenvoudiging van accentpatronen in verband met de Franse accentuering op het eind van een woord: *bilancio* wordt *bilan* en *maschera* wordt *masque*;⁸⁰ morfologische aanpassingen: een Nederlands voorbeeld is de herinterpretatie van vormen als *tosti* en *scampi* als enkelvoud. Ook volksetymologieën horen hierbij.

Ook de overige theoretische hoofdstukken van Hope zijn de moeite waard, maar omdat sommige van de aldaar behandelde thema's hier elders terugkomen ga ik daar nu verder niet op in.

Verder dan verzamelen

Leenwoordtheorie gaat niet alleen over het verzamelen van woorden en dateringen en de technieken om dat te doen. Om iets verder te komen begin ik met een persoonlijk voorbeeld, opnieuw gebaseerd op het Engels.

Op een ochtend in het begin van april 1945⁸¹ vond er een merkwaardig schouwspel plaats op het schoolplein van de Broekheurnerschool, een plattelands-school onder de rook van Enschede. Bernard Vaneker, zoon van een boer uit het Aamsveen, wiens huis in Nederland stond en wiens land in Duitsland lag, een veertienjarige voor wie een achtste klas gecreëerd was omdat het in tijden van *razzia's* niet zo gewenst was om kinderen naar het vervolgonderwijs in de stad te sturen, gaf

⁸⁰ Deze verandering vormt een argument voor directe ontlending van de Nederlandse woorden *balans* en *masker* uit het Italiaans.

⁸¹ De bevrijding van Enschede vond plaats op Paaszondag 1 april, dus ik neem aan dat de beschreven episode zich meteen na de Paasvakantie, op woensdag 4 april, heeft afgespeeld.

een demonstratie van de Hokey Pokey die hij op een van de bevrijdingsfeesten van een Canadese militair geleerd had. We stonden in een ruime kring op een stuk schoolplein, waar Bernard merkwaardige bokkesprongen uitvoerde onder het zingen van een ritueel lied dat klonk als

Jelef & Co, Jelait & Co; je daans de Hokie Pokie en je doe ut so.⁸²

Deze memorabele episode geeft me aanleiding tot het volgende commentaar.

1) Het betreft een sterke persoonlijke herinnering. Hier, evenals elders, gebruik ik 'memorabel' als indicatie van de kracht van zo'n herinneringsmoment. Alleen sterke herinneringen, die bovendien goed dateerbaar zijn, hebben bewijskracht voor taalhistorie.

2) De episode getuigt van een abrupte cultuuromslag in Nederland, waarbij Duits als dominerende cultuurtaal op slag vervangen werd door Engels, dat, behalve voor hogeropgeleiden, destijds amper present was. Bernards optreden symboliseert deze omslag perfect; daarom heb ik wat biografische details over hem gegeven. We bevin-den ons vlak bij het nul-moment van de Engelse invloed, dat in Enschede samenviel met de avond van 1 april, toen de laatste bezetters naar de Heimat teruggefietst waren, en voor heel Nederland variabel gedateerd kan worden tussen 5 september 1944 (Dolle Dinsdag) en 8 mei 1945.⁸³ Het kanaal van de Engelse invloed bestond aanvankelijk uit de talloze Trezen en hun Canadezen en liep taalkundig vooral via de muziek.

3) Het voorbeeld laat een contactsituatie zien die nu niet meer voorstelbaar is, waarin Engels een volslagen vreemde taal was.⁸⁴ Het toont goed aan hoe het onbekende geïnterpreteerd werd vanuit het bekende, zowel formeel als semantisch. De /g/ van *go* werd gehoord als /k/, functiewoorden als *and, you, the, it* werden gehoord als *en, je, de, het*. De semantische aanpassing betrof niet de rituele deun op zich, maar elementen ervan waarvoor naar herkenbaarheid werd gezocht, zodat de *choreografische* aanwijzingen (*your left hand go*) geïnterpreteerd worden als de firmanamen van de mysterieuze heren Jelef en Jelait. Dit laatste proces staat bekend als volksetymologie; ik preferer boven deze ietwat neerbuigende kwalificatie de term semantische aanpassing (van de brontaal aan de ontvangende taal).

4) In deze episode zijn zowel een moment van imitatie als een moment van interpretatie herkenbaar. Het betreft twee aspecten van iedere introductie van alloglottisch materiaal (elementen afkomstig van andere talen). De verhaalde episode

⁸² Op internet zijn verschillende tekstversies te zien. De versie die ik me herinner moet iets hebben laten horen als 'You let your left hand go'. Engelse versies hebben ook *Hokey Fokey*, maar de Canadezen opteren voor *Pokey*.

⁸³ Deze omslag heeft een fraaie parallel met de opening van de Berlijnse Muur op 9 november 1989, met vergelijkbare gevolgen voor de status van de taal van de bezetter.

⁸⁴ Zelf had ik al Franse les ter voorbereiding van het Lyceum en het Duits was overal om ons heen.

laat alleen taalcreatie zien, niet de verspreiding die noodzakelijk is voor een succesvolle overname van ontleende taalelementen.

5) Alle anglicismen uit die tijd zijn vóór alles getuigenissen van een cultuurmoment. Generaliserend kunnen we trouwens zeggen dat alle ontleningen getuigenissen zijn van het een of andere cultuurmoment. De vraag rijst dus voor ieder leenwoord: van welk cultuurmoment is dit woord een getuige? Dit punt heeft gevolgen voor de indeling van leenwoorden in groepen. Traditioneel gaat dat via *centres d'intérêt*, die zo ruim mogelijk geïnterpreteerd worden om zoveel mogelijk woorden te kunnen vangen in de indeling. Nu gaat het om domeinen die een rol spelen in een bepaald cultuurmoment. Ruwweg: de *cappuccino* verandert van leenwoord uit de groep 'dranken' in één van de geluismomenten van de Nederlander die voor het eerst in zijn *deux-chevaux*tje in Rimini belandt.⁸⁵

Waarom zijn er nieuwe woorden?

De Franse leenwoordonderzoeker Jean-François Sablayrolles heeft aan deze vraag een uitvoerig artikel gewijd, dat verder gaat dan de traditionele indeling in noodzaak en luxe (Sablayrolles 2006). Hij heeft het over neologismen in het algemeen, maar we kunnen zijn beschrijving uiteraard toepassen op de leenwoorden, als ondersoort van de neologismen. De noodzakelijke neologismen verschuilen zich in de rubriek *néologismes de nouveautés*, de naamgeving van nieuwe zaken, maar deze worden geflankeerd door twee andere rubrieken, die Sablayrolles meer interesseren. Dat zijn die van de *néologismes non nominatifs*, dat wil zeggen nieuwe woorden voor oude zaken, en die van de *nominalisations sans nouveaux signifiants*, dat wil zeggen oude woorden voor nieuwe zaken. Bij de nieuwe woorden voor oude zaken onderscheidt Sablayrolles drie types. Het eerste heeft betrekking op conversies, dat wil zeggen veranderingen van woordsoort, die voorkomen wanneer de taalgebruiker om syntactische redenen⁸⁶ het neologisme in een andere woordsoort moet gebruiken. Het voorbeeld dat de auteur geeft is de *état d'endormissement*, afgeleid van *endormi*, om een toestand tussen slapen en waken te kenschetsen. De *verjanpetering* is een mooi Nederlands voorbeeld. Zoals Sablayrolles ze beschrijft zijn het casuals, gebruikt wanneer iemand zo gauw niet in zijn zin kan passen wat hij wil zeggen, maar ze kunnen ook aanslaan, vergelijk de discussie over *berlusconisatie*. Een tweede type betreft de *créations ludiques ou de connivence*, leuke woorden en woorden met een

⁸⁵ Het verband tussen een woordenschat en een cultureel tijdvak is in Frankrijk uitgewerkt door Georges Matoré en de vroege Greimas, zie Matoré 1953 en Greimas 1948. Het speelt ook een grote rol bij Thomas Hope.

⁸⁶ Een persoonlijk praktisch voorbeeld: in een beschouwing over 'Goethes gedicht 'Über allen Gipfeln ist Ruh' (lezing over 'Topwoorden' op de Romanistendag Utrecht te Amsterdam van 29 mei 2009. Zie hoofdstuk 11 van *mijn Woordstudies II*) wilde ik zeggen dat het eindrijm *Ruh/du* verzwakt was ten gunste van het sterke binnenrijm *Gipfeln/Wipfeln*. Het woord dat mij te binnen schoot was dat *Goethe was downplaying the end rhyme*. De enige manier waarop ik dat kon zeggen was: *het downplayen* van het eindrijm.

knipoogje. Dit komt vaak voor in huistaalwoorden. Eigenlijk is ook *piccobello* zo'n woord met een knipoogje. Het derde type is het gebruik van woorden om de aandacht te trekken. Dit komt veel voor in de reclame, waar het woord zich moet doorzetten temidden van vele concurrenten: *vlinderoni* voor *farfalle* is zo'n creatie.

Voor oude woorden voor nieuwe zaken heeft Sablayrolles ook drie groepen.⁸⁷ In alle gevallen gaat het om betekenisuitbreiding (extensie). De eerste groep betreft extensie via vage analogie (ik zou dit classificeren als een metafoor). De *computermuis* zou daar een goed voorbeeld van zijn. Om in de Italiaanse sfeer te blijven: propagandisten van draadloze computeraccessoires zullen graag verachtelijk praten over de *spaghettikabels* achter je computer.⁸⁸ Een tweede groep betreft specialisatie van betekenis tussen verschillende sociale groepen. Sablayrolles noemt *operatie* voor chirurgen, militairen, managers, en anderen. In zijn gedachte heeft het woord éénzelfde betekenis, maar de specifieke gebruikers hebben niet altijd alle gebruikswijzen tegelijk paraat; elk denkt hoofdzakelijk aan de betekenis op zijn eigen vakgebied.⁸⁹ Ikzelf zou hier liever spreken van verschillende deelbetekenissen, uitgaande van het begrip scenario: verandering van scenario is een conditie voor het aannemen van nieuwe betekenissen. Een Italiaans voorbeeld betreft de vier architectonische betekenissen van *base/basis* (zie hoofdstuk 19 in mijn *Woordstudies II*). Een derde soort betreft de extensie van het gebruik wegens verandering van de referentie. Helaas komt hij met het afgezaagde voorbeeld van de pen aanzetten. Wij zouden ook kunnen denken aan de *bankier*, die niet langer achter een bank zit, of onze *kasopname*, waarbij het geld in een portefeuille verdwijnt en niet langer in een kistje.⁹⁰

Terug naar de *néologismes de nominalisation*. Niet al deze gevallen betreffen instantvormingen. Sablayrolles onderscheidt een lange, korte en ultrakorte termijn. Bij de lange termijn gaat het om vormingen waarover eerst een tijd is nagedacht. Er

⁸⁷ Indelingen in drie is een bekend retorisch trucje, dat bijvoorbeeld ook voorkomt bij schrijvers die hun adjectieven in clusters van drie gebruiken.

⁸⁸ En de omgekeerde combinatie *kabelspaghetti*, die blijkens Google nog veel frequenter is, bijvoorbeeld in een zin als *Kantoorinrichter Samas maakt korte metten met kabelspaghetti*. Voor beide woorden vind ik ook voorbeelden in het Duits, Zweeds, Deens en Fries. Voor het Engels noteer ik *Cable spaghetti refers to the tangle of wires found behind and under most computers and audio/video equipment*. Maar *spaghetti cable* heeft meer dan een miljoen hits, waaronder 71 voor *spaghetti cable mess* (genoteerd op 24.05.2009). Een echt internationalisme dus. Het gaat hier om een anglicisme met als een van de basiswoorden het Engelse woord *spaghetti*, dat zelf van Italiaanse oorsprong is (*remote origin*). Een grappige ontwikkeling is dat *spaghettikabels* zelf ook weer als metafoor kan dienen, voor bepaalde spaghettigerecht, die kennelijk doen denken aan de genoemde *mess*. Zie bij de blog *Theo's puur avontuur: 'Het prettig(e) is vooral dat ze veel verschillende diktes in pasta hebben. Wil je dikke spaghetti kabels bij een stevige vleesmaaltijd of juist lekker fijne, zoals hier op de foto?' De foto laat Barilla's Capellini zien, zodat de metafoor misschien ook een fonologische nevenmotivatie heeft.*

⁸⁹ Deze keuze van Sablayrolles lijkt me inconsequent, aangezien hij in zijn inleiding een voorkeur uitspreekt voor een grote mate van homonymie in plaats van een vage Gesamtbedeutung.

⁹⁰ Voor mij zijn dit typische voorbeelden van nieuwe betekenissen, ontstaan op grond van betekenisextensie, die zich op een gegeven ogenblik losgezongen hebben van de oorspronkelijke betekenis.

worden twee situaties genoemd: beslissingen in terminologiecommissies en discussies over nieuwe reclamewoorden. In beide gevallen kan er lang nagedacht zijn over het gewenste woord en komt er soms bij uiteindelijke stemming een outsider naar voren. Een Nederlands voorbeeld waarbij ook uitleg gegeven wordt over het selectieproces is de maandelijkse lezersraadpleging over de vernederlandsing van een opgegeven Engels leenwoord in het tijdschrift *Onze Taal*. Ik zie niet duidelijk wat het principiële verschil is tussen de beide genoemde situaties, maar het onderscheid in kwestie heeft ongetwijfeld te maken met de Franse officiële staatsinterventie in de terminologie. Voor leenwoordstudies hoeven we niet speciaal aan dit soort voorgebakken termen te denken; ook de spontane selectie van een leenwoord door de taalgemeenschap kan een hele tijd duren. Speciaal de keuze tussen leenwoorden en leenvertalingen is een proces van jaren. Het onderwerp verdient nader onderzoek: een interessant geval lijkt mij de keuze tussen *telescoop* en *verrekijker*.⁹¹

De korte termijn betreft schijnbaar spontane vormingen (bijvoorbeeld in een televisiegesprek) die in werkelijkheid geprepareerd zijn. Buiten de leenwoordsfeer kunnen we denken aan Maxima's 'beetje dom', onmiddellijk door allerlei journalisten overgenomen, maar gezien het pr-bewustzijn van het Koninklijk Huis ongetwijfeld bewust geïntroduceerd. De ultrakorte termijn treedt op wanneer er spontaan naar een woord gezocht wordt. Het zijn de hoe-zal-ik-het-zeggenwoorden, vaak geïntroduceerd door een dergelijke aarzelingsformule. Sommige Berlusconi-versprekingen horen tot dit type.

Tenslotte legt Sablayrolles nog een direct verband met diepere bedoelingen van de spreker. Je kunt een begrip in het leven roepen door er een naam aan te geven: het benoemde verschijnsel was er wel eerder, maar bestond niet in het bewustzijn van de taalgebruikers. Ik denk zelf dat dit verschijnsel veel voorkomt, maar dat er niet altijd een bewuste bedoeling bijhoort. Twee beroemde voorbeelden zijn Fellini's *dolce vita* en de *paparazzo*, beide geïntroduceerd in 1960.⁹² Waarschijnlijk heeft Fellini de titel van zijn film wel doelbewust gekozen om een mentaliteit te kenschetsen, maar het succes van *paparazzo* voor de persmusket die toevallig Paparazzo heette is buiten hem om gegaan.⁹³

⁹¹ Dit begrip heeft een vaste datum, namelijk 1609, met een ongeveer gelijktijdige uitvinding door Galilei en de Middelburgse instrumentmaker Hans Lipperhey (in 1608). Het *Chronologisch woordenboek* geeft respectievelijk 1624 en 1740, beide gedateerd volgens het WNT, maar zelfdatering moet een of meer woorden voor 1609 opleveren.

⁹² Het *Chronologisch woordenboek* dateert *paparazzo* op 1985, maar het woord heeft zelfdatering. Het is een uitdaging voor Italianisten om de eerste attestatie te vinden. Via *dbnl* komen we op een gedicht van H.C. ten Berge (1965, in tijdschrift *Merlyn*), met de regels *Paparazzi/vechtend omzwermen de prooilen schieten fotoos*, die tegelijk impliciet een goede definitie van het begrip geven.

⁹³ Quarantotto (1987) geeft als eerste attestatie maart 1960, dan nog met hoofdletter en aanhalingstekens, maar wel in het meervoud, dus als soortnaam. Het citaat in kwestie zegt dat hoofdrolspeler Marcello één van hen (*uno di essi*) is. Voor *dolce vita* geeft hij een citaat van Fellini zelf van 21 februari 1960, maar hij verwijst naar een comédie uit 1912 met dezelfde naam. De eerste afleidingen, zoals

Een andere situatie waarin bewust namen gecreëerd worden betreft concurrerende bedrijven. Microsoft heeft Apple nageaapt met zijn Windows, maar allerlei functies hebben net even een andere naam gekregen uit marketing-overwegingen of om processen te vermijden. Er zijn ongetwijfeld Italiaanse voorbeelden te vinden in de Italiaanse autoindustrie.⁹⁴

Het overzicht van Sablayrolles' artikel geeft meer inzicht in de motieven om leenwoorden te gebruiken. Het is ongetwijfeld aan te vullen met andere beschouwingen van andere auteurs. Ook dit aspect van de leenwoordstudie staat voor de Italiaanse leenwoorden nog maar aan het begin.

Formele aspecten

Als we de vorm van de woorden bekijken hebben we te maken met drie aspecten: de fonologie, de spelling en de morfologie. Alle drie aspecten zijn te observeren in een woord als *spaghetti*. De uitspraak van de *g* of de dubbele *t* is een fonologische kwestie, de spelling is in geding in de keuze tussen *g* en *gh*, morfologische verschillen maken dat het Italiaanse meervoud in het Nederlands niet als meervoud herkend wordt. Deze drie aspecten lopen op een ingewikkelde manier door elkaar in de afzonderlijke gevallen.

Fonologie kan bestudeerd worden op vier niveau's: het foneem, de lettergreep, het ritme en de woordoverschrijdende elementen. Op het vlak van de fonemen hebben we te maken met verschillen in de foneeminventaris en de fonetische realisatie(s) van de fonemen.

Het Italiaans heeft vijf klinkers, twee semivokalen en zestien medeklinkers (als we *s/z* als één foneem beschouwen). Het Nederlands heeft vijftien klinkers (zeven die fonologisch lang zijn, vijf die fonologisch kort zijn, en drie erkende tweeklanken) en ook zestien medeklinkers (als we de *ng* van *zingen* meetellen). Hierbij laat ik de fonologische status van de klinkers in *mooi*, *nieuw* en *leeuw* buiten beschouwing, evenals de leenfonemen (waarvan we er twee hebben in het woord 'gêne').

Indien de fonemen van beide talen overeenstemmen zijn er geen problemen: de vier fonemen van de stadsnaam Bari corresponderen exact met elkaar. Verschillen kunnen een hele categorie betreffen, of afzonderlijke fonemen. Zo ligt er een probleem in het feit dat de Nederlandse tegenstelling tussen lange en korte klinkers

dolcevitaiolo dateren van 1962. Het *Dictionnaire des mots nouveaux* van Pierre Gilbert (1971) geeft wel *La dolce vita* (eerste attestatie van 1962), maar niet *paparazzi*. Toch heeft Jacques Rozier in 1963 een documentaire gemaakt, gebaseerd op de strijd tussen Jean-Luc Godard en de paparazzi bij het opnemen van de film *Le Mépris* met Brigitte Bardot op Capri bij de Villa Malaparte (vanaf 17 mei 1963). Zie voor de boeiende ontstaansgeschiedenis van het woord het artikel *paparazzo* in Cortelazzo/Zolli, al opgenomen in de eerste druk van 1985.

⁹⁴ Zie voor de Italiaanse autoterminologie Gian Luigi Beccaria (1997), Het is een boeiend verhaal, dat begint met de studiereis van Adriano Olivetti naar Amerika om bij Remington de Amerikaanse fabricagetechniek te leren.

in het Italiaans fonologisch niet relevant is.⁹⁵ Ook de categorie van de Italiaanse semivokalen vormt een probleem: de semivokaal *i* in Bianca kan alleen weergegeven worden als de consonant /j/ (Bjanka) of als de vokaal /i/ (Bijanka).⁹⁶

De dalende tweeklanken van het Nederlands kunnen problemen opleveren; iedereen kan dat zelf toetsen door oudere Italianen te vragen hoe de beroemdste Nederlandse voetballer heette. Bij de medeklinkers treden er problemen op wanneer er geen automatische identificatie is tussen de fonemen van beide talen. Er zijn dan in principe drie mogelijkheden: 1) invoering van een leenfoneem, soms fonetisch identiek aan dat van de andere taal, soms ook fonetisch afwijkend: de on-Italiaanse /dz/ in Nederlandse woorden als *pizza* of *piazza*; 2) vervanging door een verwant foneem, bijvoorbeeld wanneer de occlusieve Italiaanse /g/ wordt tot de Nederlandse fricatief (χ); 3) eenvoudige weglating van het storende foneem: dat is de oplossing voor de 'h' in het Italiaans (Holland → Olanda).

De fonetische realisatie van een foneem kan van taal tot taal verschillen. Over het algemeen zal in het leenwoord de fonetische realisatie in de ontvangende taal de normale zijn. In namen als Dante of Elba wordt de 'dikke' Nederlandse /n/ of /l/ uitgesproken; wie dat niet doet klinkt aanstellerig. Een naam als Marco, waarin de Italiaanse /o/ correspondeert met het Nederlandse foneem /o:/ zal in het West-Nederlands uitgesproken worden als Markoouw, in Twente als Markoo (met lange gesloten oo). De eerste vokaal van *uno* in *Fiat Uno* heeft de korte uitspraak van de Nederlandse *oe*, overeenkomstig de Nederlandse fonetische regels voor de gesloten lange klinker; voor de *Duce* ben ik daar minder zeker van (is die *u* gelijk aan de *ou* van *douche*, of langer?).

De typische Italiaanse lettergreep wordt gevormd door de combinatie CV: consonant gevolgd door vokaal. Vergelijk Ro-ma, Na-po-li, Ve-ro-na, To-ri-no. De typische Nederlandse lettergreep kan weergegeven worden door de formule CVC. Vgl. Hil-ver-sum, Rot-ter-dam.

In het Italiaans kan de lettergreep als volgt van het basispatroon afwijken:

- 1) In de aanzet zijn clusters mogelijk die voldoen aan de volgende voorwaarden:
 - a) Het eerste lid is een occlusief of fricatief, het tweede lid is een /l/ of /r/;
 - b) De medeklinker of het cluster van medeklinkers wordt voorafgegaan door een /s/ (die wat stem betreft wordt geassimileerd met de volgende medeklinker);
- 2) De kern bevat een klinker, al of niet gecombineerd met een semi-vokaal;
- 3) De rest van het rijm bevat een liquida (m, n, l of r), of wordt met de aanzet van de volgende lettergreep gecombineerd tot een dubbele medeklinker.⁹⁷

⁹⁵ Mijn vroegere chef, de Groningse lector Ernesto Peternolli, sprak ooit op een Dante-college de legendarische woorden 'God is de vaat die alles inbegrijpt' (*Dio è il vaso che comprende tutto*).

⁹⁶ Ditzelfde geldt voor het Duits; Rovere (2006) geeft in zijn behandeling van Piazza aan dat het woord in het Duits drielettergrepig is.

⁹⁷ Fonologisch kan dit weergegeven worden als een nul-medeklinker, die zijn inhoud ontleent aan de volgende medeklinker.

In het Nederlands zijn de clustermogelijkheden veel groter; bovendien is de enkele consonant statistisch niet dominant; misschien moeten we CVC wel lezen als C^nVC^n , waarin n kan variëren van nul tot drie. Zie:

Apeldoorn ($C^0VC^0-C^1VC^1-C^1VC^2$)
Amsterdam ($C^0VC^1-C^2VC^1-C^1VC^1$)
Maastricht ($C^1VC^1-C^2VC^2$)
Amersfoort ($C^0VC^0-C^1VC^2-C^1VC^2$).

In het moderne Italiaans worden leenwoorden geaccepteerd die op een medeklinker eindigen. De oudste voorbeelden van dit type zijn *bar* en *sport*. In ouder Italiaans, evenals in vele dialecten, moet ieder Italiaans woord op een klinker eindigen; hierbij wordt een lettergreep toegevoegd en de oorspronkelijke slotmedeklinker wordt verdubbeld (dat wil zeggen dat hij tegelijkertijd tot twee lettergrepen gaat behoren). Hierbij verandert een Engels woord als *job* in veel immigrantenvariëteiten in *giobba*. Ook zestiende-eeuwse woorden als *dicco*, *potto* en *poldro* (zie Lodovico Guicciardini) kunnen op deze wijze verklaard worden. Er is veel literatuur over de fonologie van het Italiaans en het Nederlands, in de meest uiteenlopende theoriën, waarop ik hier niet inga. Ook over leenwoordfonologie is veel geschreven, met verschillende talen als voorbeeldmateriaal; dit materiaal is erg verspreid in allerlei locale tijdschriften, maar met de *Bibliographie Linguistique* is veel daarvan op te sporen. Een indruk van de problematiek ten aanzien van Engels en Italiaans is te vinden in Repetti (1993). In Repetti (2006) wordt speciaal ingegaan op de verschillen tussen het officiële Italiaans en het immigranten-Italiaans in Canada en de Verenigde Staten. Het artikel geeft ook regels voor de morfologische aanpassing.

Datering

Er zijn verschillende methoden om neologismen, en dus ook leenwoorden, te dateren. Het punt is aan de orde gesteld door Alinei in verschillende artikelen.⁹⁸ Hierin noemt hij vier hoofddateringsmethoden, plus nog twee, die hij als secundair ziet. Het zijn:

- 1) De schriftelijke attestatie van een woord, die in de regel neergelegd wordt in de woordenboeken en die, als het goed is, regelmatig verbeterd wordt.
- 2) De relatieve chronologie van fonetische veranderingen. De gedachte is dat als er een periode p bestaat waarin een bepaalde klankontwikkeling $a \rightarrow b$ heeft plaats-

⁹⁸ Nu ook in zijn volumineuze monografie *L'origine delle parole*, die ik nog niet gelezen heb (een inhoudsopgave staat op de website van uitgever Aracne). Het boek wordt ongetwijfeld een verplicht standaardwerk voor de toekomstige etymologie, maar ook voor de leenwoordenstudie. In hoofdstuk 10 heb ik het een en ander van dit boek samengevat, maar de 70 pagina's van Alinei's hoofdstuk 10. 'archeologia etimologica: la datazione delle parole' moeten nog grondig geanalyseerd worden alvorens ik kan zeggen of ze het beeld veranderen. Ik kom hierop terug in hoofdstuk 21 van mijn *Woordstudies II*.

gehad, leenwoorden die de vorm *a* vertonen in een eerdere periode dan *p* zijn ontleend.

3) Etymologische overwegingen. Alinei heeft deze methode meermalen gebruikt in samenhang met betekenisvergelijkingen; zo in zijn artikel over de naaf van het wiel (Alinei 1974/1984): talen waarin een verband bestaat tussen het woord voor de naaf van het wiel en de navel van het menselijk lichaam behoren tot een oudere magisch-culturele sfeer dan talen waarin het begrip 'naaf' uitgedrukt wordt door het plaatselijke woord voor 'hoofd'.

4) Lexicale zelfdatering, dat wil zeggen het verband dat gelegd kan worden met historisch vaststaande feiten. Voorbeeld: dat het woord 'slaaf' samenhangt met de volksnaam Slaaf heeft te maken met de uitspraken van paus Gregorius V omstreeks 600 dat gedoopten niet als slaaf verhandeld mochten worden, met als gevolg dat de handel zich richtte op de heidense Slavische volkeren, die in Venetië verkocht werden.

5) Persoonlijke herinneringen, als ze sterk en precies genoeg zijn.

6) Negatieve informatie.

Al deze dateringswijzen kunnen elkaar versterken. Alinei gebruikte ze voor taal-historische feiten in het algemeen, maar je kunt ze ook toepassen op ontlenningsprocessen.

Traditioneel geldt de schriftelijke attestatie als alleenzalmakend. Zo is van mijn complexe verhaal over het woord *barak*, dat verschillende dateringsmethoden combineerde (zie hoofdstuk 14 van deze bundel, De Boer 2004a), in het EWN alleen het jaartal 1609 overgebleven, vanwege een document dat in dat jaar in Den Bosch over barakken als stenen soldatenverblijven sprak. Er zijn allerlei problemen met deze attestaties, die dan ook een groot deel van het handwerk van de etymologen uitmaken. Bijvoorbeeld de beschikbaarheid van documenten. Dialectonderzoek heeft een kortere schriftelijke historie dan standaardtalen, hoewel dialecten vaak via de andere dateringsmethoden gegevens opleveren die voor de historie van het woord van belang zijn. Datzelfde geldt voor bevolkingsgroepen die niet schrijven. Soms vind je gegevens via het Latijn, bijvoorbeeld de oudste attestatie van het Germaanse *wad*, via het *vadus* van Tacitus (zie Van der Sijs 2001, p.100) of de datering van de voorloper van *frontiera* in Spanje via de voorbeelden uit het Middellatijns woordenboek van Ducange (De Boer, hoofdstuk 20 van *Woordstudies II*). Een ander probleem is of de attestatie duidelijk genoeg is om het voorkomen van een bepaalde betekenis te bewijzen: welke vrucht wordt er precies bedoeld met de verschillende *pomodori* of *paradisi* uit de Europese documenten, wat voor vissen zijn de occasionele voorlopers van *ansjovis*; wat zijn precies de gezagsverhoudingen voor iemand die voor iemand anders 'stad houdt'. En tenslotte, hoe betrouwbaar is eigenlijk degene die een woord opgetekend heeft.

De relatieve chronologie is bij ontleningen zeer belangrijk en betreft niet alleen ontwikkelingen in de standaardtalen, maar ook de correspondenties tussen talen

indien een woord een lange reis gemaakt heeft. Wat Francescato zegt over een Franse of Duitse tussentaal, berust naast de dateringen op de vorm die het ontleende woord op het moment van overname in het Frans of Duits moest aannemen.

De etymologische overwegingen hebben te maken met de motivatie, zowel bij woordafleidingen, als bij het ontstaan van een nieuwe betekenis, bijvoorbeeld door metaforen. De oorsprong van het woord *basis* kan alleen maar het Grieks zijn, omdat *basis* = *stap* alleen daar afgeleid kan worden van een woord dat ‘stappen’ betekent. De nieuwe Belgische betekenis ‘loods’ voor *barak* heb ik gedateerd op ‘na 1830’, omdat de verspreiding bij de Belgisch-Nederlandse grens ophoudt.

Zelfdatering via historische feiten kan veel informatie opleveren. De datum van de oprichting van de Amsterdamse Wissel-bank en de centrale positie van Amsterdam in de toenmalige Europese context is van cruciale betekenis om aan te tonen dat *giro* een rechtstreeks leenwoord is. Mijn artikel over *basis* en zijn verschillende betekenissen is praktisch helemaal gebaseerd op externe gebeurtenissen. De *rapparti di forza* tussen de landen zijn ook historische feiten, evenals de technische ontwikkelingen in de diverse vaktalen.

Voor de persoonlijke herinneringen verwijs ik naar mijn verhaal over *kitten*. Hierbij horen de herinneringen van informanten, of zelfs historisch opgetekende herinneringen, zoals in het verslag van het proces wegens het mislukken van de expeditie van Alva, waarin een getuige het Beleg van Haarlem (1573) ophaalt. Deze dateringsmethode vereist wel een goed verhaal, om valse herinneringen uit te sluiten (zie mijn noot 38 over *vlinderoni*).

Negatieve informatie heeft Alinei gebruikt voor het ontbreken van de groet *ciao* in de vooroorlogse woordenboeken. Ik heb geprobeerd dit argument onderuit te halen in mijn artikel (zie hoofdstuk 12 van deze bundel, De Boer 1999a), maar de constatering dat een woord niet optreedt op die plaats waar je het zou verwachten heeft toch een zekere waarde; ik heb dit argument gebruikt voor de late datering van de *baracca* voor toneelspelers.

De leenweg

De leenweg is het pad waarlangs een leenwoord zich verbreidt vanaf het ontstaan tot de ontvangende taal die wij bestuderen. Ik heb de term overgenomen van Van der Sijs, die hem waarschijnlijk ingevoerd heeft. Ik werk drie voorbeelden uit de literatuur uit: *ansjovis*, *ambasciata/ambasciatore* en *pizza*.

Naar aanleiding van ansjovis (Wanderwörter)

Nicoline van der Sijs 1998 maakt (in haar *Nawoord* op blz. 191) de volgende opmerkingen:

Een totale leengeschiedenis kan via meerdere talen gaan. Neem *ansjovis*. Schematisch is de leengeschiedenis:

Grieks *aphuè* 'maaltje van gevarieerde gebakken visjes' is door het vulgair Latijn geleend als *aphya* 'ansjovis': dit heeft zich ontwikkeld tot Genuees *anciöa*; dit is door het Spaans geleend als *anchoa*; dit is door het Nederlands geleend als *ansjovis*; dit is door het Duits geleend als *Anschovis*, door het Russisch als *ančous* en door het Fries als *ansjofisk*.

[...]

Per taal valt er natuurlijk veel meer over *ansjovis* [...] te vertellen: over de vormveranderingen (hoe komen we van vulgair Latijn *aphya* tot Genuees *anciöa*?), over de betekenisveranderingen (van 'maaltje gebakken vissen' tot 'ansjovis'), over het gebruik enzovoorts. Logischerwijs wordt in iedere taal het 'eigen' stukje het uitgebreidst behandeld, en worden de (klank- en betekenis)ontwikkelingen van een woord in de brontaal alleen bekeken voorzover ze bij het lenen een rol gespeeld hebben. Dus een studie die uitgaat van het Nederlands, zou de meeste aandacht moeten schenken aan de overgang van Spaans *anchoa* naar Nederlands *ansjovis*, de tijd waarin dat gebeurt is, de klankverandering in *-vis*, en de lotgevallen van het woord na de ontlending. Daarentegen zou een Spaanse studie de nadruk moeten leggen op de overname van het Genuese woord door het Spaans, een Italiaanse studie op de overgang van het vulgair Latijnse woord naar het Genuees, enzovoorts. Wanneer je dan al die studies naast elkaar legt, krijg je de complete leengeschiedenis.

Een paar bouwsteentjes voor deze complete geschiedenis:

1) Een eerste stap is het verifiëren van de gevonden informatie. De bron van dit verhaal is ongetwijfeld Corominas, *Breve Diccionario Etimológico de la Lengua Castellana*, waarin we dezelfde spelling van *anchöa* met Umlaut tegenkomen. Kennelijk is er geen Italiaanse bron geconsulteerd. Cortelazzo-Zolli geeft *anciæa* voor het Genuees: de LEI verschillende vormen van het type *anciæa* of *ancióa*, maar geen enkele met de klank *ö*.⁹⁹

2) Bij de overgang van Spaans naar Nederlands moeten er twee dingen uitgelegd worden: de aanwezigheid van de *s*, en de volksetymologische herinterpretatie van het laatste gedeelte als *vis*. Ten aanzien van het eerste probleem lijkt het me voor de hand te liggen uit te gaan van een Spaanse meervoudsvorm (*anchoas*), ook al omdat het hier kleine visjes betreft die in grote hoeveelheid gevangen worden.¹⁰⁰

3) Fabio Foresti, die het artikel **apiua* van de LEI heeft geredigeerd,¹⁰¹ begint met de opmerking dat de oorsprong van de Romaanse vormen niet geheel duidelijk is. Maar ook hij gaat uit van het Griekse woord *aphuè* 'piepkleine visjes', voorts vermeldt hij

⁹⁹ De symbolen *ö* en *œ* staan respectievelijk voor de half-gesloten en de half-open geronde voorklinker.

¹⁰⁰ Wie heeft eigenlijk bedacht dat Spaans de tussenschakel is? Het Catalaans heeft *anxova*, meervoud *anxoves*, dat om drie fonologische redenen beter geschikt is als bron van *ansjovis*: de *x*, een palatale fricatief in plaats van een affricaat, de hiaatvermijdende *v* en de klinker *e* in plaats van *a*. Het enige wat het Catalaanse woord nog nodig heeft is de volksetymologie die *-ves* in *vis* verandert. En als de *ansjovis* een Middellandse-zeevis is, ligt Barcelona meer voor de hand dan La Coruña.

¹⁰¹ De LEI (*Lessico etimologico Italiano*) is een enorm project waarin alle dialectvormen van alle Italiaanse woorden in systematische artikelen zijn opgenomen. Wij verkeren in de gelukkige omstandigheid dat de letter *a* al af is (de lemma's van de LEI zijn de geattesteerde of gereconstrueerde Latijnse woorden).

dat de Latijnse natuurwetenschapper Plinius de vorm APUA had, en merkt hij op dat de Romaanse vormen een niet geattesteerde vorm *apiua¹⁰² veronderstellen.

4) Migliorini wijst er in zijn *Storia della lingua italiana* op dat veel namen van vissen een Griekse oorsprong hebben. Het betreft hier een specifiek semantisch veld, waarin de contacten van de vissers langs de zeeweg van beslissende betekenis zijn.¹⁰³

5) In Italië zijn er volgens de LEI verschillende families afleidingen van *apiua. De twee belangrijkste variabelen zijn de aanwezigheid van *n* in de Noordoostelijke dialecten,¹⁰⁴ en de afwisseling tussen *o* (die etymologisch correct is aangezien de Latijnse *u* kort was) en een *u*, bijvoorbeeld in het Toscaans, die gebaseerd is op een hier incorrecte afwisseling tussen een Genuese *o* en een Toscaanse *u*.¹⁰⁵ Zo kan de Italiaanse vorm *acciuga* verklaard worden (deze wordt door Van der Sijs niet gegeven, omdat hij in haar verhaal geen rol speelt). De ontwikkeling *pi* → *cci* is typisch Genues, hetgeen het vermoeden versterkt dat het Florentijns het woord aan het Genues heeft ontleend.

6) We zouden ook de betekenis van het Griekse origineel moeten verifiëren, waarvoor hier al twee varianten gepresenteerd worden. We zouden moeten nagaan of de vorm gemotiveerd is (*a* + nog iets) en of de passage(s) waar de vorm voorkomt voldoende duidelijk is (zijn) om uit te sluiten dat het om een specifieke vis gaat. De LEI zegt verder dat in Zuid-Italië ook andere vissen de naam *acciughe* (of een locale variant van het woord) dragen, zo zou in Napels *angiò* een vis uit de familie der haaien zijn. Voor een kloppend verhaal heeft men speciale zoölogische kennis nodig en moet men op de hoogte zijn van de naamgevingsprocedures die op dat terrein in zwang zijn.

7) Met betrekking tot de 'lotgevallen van het woord na de ontlening' kan ik als curiositeit de volgende uitdrukkingen noemen: *acciuga dei libri* (boekewurm in de letterlijke zin van het woord), *quella persona è un'acciuga* = erg mager en dun, *senza capo come un'acciuga* = hersenloos, erg dom, *valer men che un'acciuga* = heel weinig waard zijn en *stare stretti come le acciughe* 'als haringen in een ton zitten'. Dat het Nederlands geen overeenkomstige uitdrukkingen heeft houdt ongetwijfeld verband met het feit dat de ansjovis de typische Middellandse-zeevis is, waarvan de betekenis in dat gebied overeenkomt met die van de haring in het Noordzeegebied.

¹⁰² Deze gereconstrueerde vorm legt hij niet uit. Maar het is niet zo vreemd dat een Griekse upsilon in een taal die de geronde voorklinkers niet kent uitgesproken wordt als /iu/: hetzelfde gebeurt in bepaalde streken van Italië met de *u* van Franse woorden.

¹⁰³ Hetzelfde geldt voor de namen van de Nederlandse vissen in het Noordzeegebied (zie Van der Sijs, 1998, p. 24).

¹⁰⁴ Voor deze *n* wordt geen verklaring gegeven.

¹⁰⁵ Deze afwisseling zou correct zijn indien de Latijnse *u* lang was geweest.

De etymologie van *ambasciatore*

Een van de internationale woorden van Italiaanse oorsprong is *ambasciata* (en *ambasciatore*), bestudeerd in Alinei 1963. Dit woord wordt sinds jaar en dag door de romanisten in verband gebracht met een Keltisch *ambactus*, verwant aan Nederlands *ambt*, een etymologie die van woordenboek tot woordenboek overgeschreven wordt. Alinei toont eerst aan dat dit voorstel absurd is omdat de cruciale tussenstadia ontbreken, de fonologische ontwikkeling niet klopt en het betekenisverband er met de haren bijgesleept is. In plaats daarvan gaat hij uit van een Abruzzees *ambasciare*, met een combinatie van argumenten: de *densità semantica* (dit is de streek waar het woord de meeste betekenissen heeft), de culturele link met de transhumantie, de jaarlijkse tocht van de kudden van de bergen naar de vlakte onder begeleiding van een *ambasciadore*, een van de belangrijkste aspecten van het leven van de herders uit dat gebied, de transparantie van de motivatie *in+basso* 'naar beneden', samen met de fonologische correspondenties tussen Latijn en Oskisch, die met voorbeelden worden toegelicht. In de vroege Middeleeuwen krijgt het woord door een metaforische ontwikkeling de betekenis van 'dienstreis', uiteraard met paarden of muilezels, uitgaande van een klooster. In de tijd van Karel de Grote gaat dit idee van 'dienstreis' zich specialiseren in politieke zin: het wordt de reis van boodschappers van de pauselijke curia naar de keizerlijke kanselarij. Op dat moment splitst zich deze politieke betekenis af van de oorspronkelijke betekenis en wordt ze als internationalisme verspreid overal waar het keizerlijke hof zijn invloed doet gelden.

Dit artikel is een vroeg voorbeeld van Alinei's etymologiseren, waarbij anthropologische kennis, vertrouwen in de regelmaat van de fonologische ontwikkeling, precisie in de aangenomen semantische relaties en voorbeeldige documentatie samengaan. Men zou verwachten dat aanhangers van de traditionele etymologie hun best doen om het artikel gedetailleerd te weerleggen. Dat is niet het geval: de commentaar van Morlicchio, Haubrichs en Pfister in de LEI (*Germanismi – fascicolo 1°* (vol. I), a cura di Elda Morlicchio, Wiesbaden, Reichert, 2000, p.60) beperkt zich tot de lapidaire zin: *La tesi di Alinei, che vuole risalire all'osco umbro, non considera il peso della documentazione del lat. mediev. merovingio e carolingio che parla in favore di un'origine germanica*. 'De stelling van Alinei, die wil teruggaan tot het Osko-Umbrisch, houdt geen rekening met het gewicht van de documentatie van het Middeleeuws Latijn uit de Merovingische en Karolingische tijd die pleit voor een Germaanse oorsprong'. Wat dat *peso della documentazione* precies moet bewijzen en hoe dat betoog in zijn werk gaat wordt niet toegelicht. Er zijn slechtere manieren om zich in de leenwoordtheorie in te lezen denkbaar dan een uitvoerige lectuur van Alinei's artikel en van het negeren daarvan in de LEI.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Pfister is in Alinei 2009 dan ook de voornaamste boosdoener in de polemiek tegen de traditionele etymologie.

De lange leenweg van *pizza*¹⁰⁷

Het woord *pizza* behoort tot de woorden waarvan de oorsprong betwist wordt. De gangbare theorie is dat de Longobarden het woord op hun verovertocht door Italië hebben meegenomen. De meest productieve van de Utrechtse oudhoogleraren echter, Mario Alinei, laat geen spaan van deze theorie heel. Hij had het onderwerp al eens eerder behandeld, maar in aflevering 2007/1 van zijn tijdschrift *Quaderni di semantica* geeft hij, in samenwerking met de oriëntalist Ephraim Nissan, een uitgebreide woordgeschiedenis, die leest als een model van een etymologische verklaring. Niet alleen vanwege de culturele interesse, maar ook om de werkwijze, wil ik dit betoog hier graag samenvatten.

De Germaanse theorie gaat tegen iedere logica in: zouden die invallers met pizza-ovens over de Alpen getrokken zijn? Het eerste begin van het betoog is daarom negatief, om het terrein vrij te maken van de onzin die vaak in etymologische verhalen te berde gebracht wordt. Traditioneel wordt de etymologie helaas vaak geteisterd door: 1) een Germaanse of “indogermaanse” ideologie: alle cultuur veronderstelt een *Herrenvolk*; 2) etymologie als een puzzelspelletje met vormen, waar dan iedere betekenis met de haren bijgesleept kan worden; 3) weinig eerbied voor geografische feiten; 4) onvoldoende documentatie. En als men het helemaal niet meer weet, komt er altijd een verzonnen voor-indoeuropees volk aan te pas.

Maar etymologie is een serieus vak, dat alleen maar goed kan worden beoefend als men rekening houdt met bewezen etnologische en culturele achtergronden, een duidelijke en plausibele betekenisontwikkeling en klankontwikkelingen die zich ook in andere situaties laten aantonen. Bovendien moet de documentatie zo uitvoerig zijn dat duidelijk wordt waar het woord in kwestie het eerst gebezigd is.

Als we buiten de grenzen van Italië kijken, dan zien we dat er in de hele Balkan een woord *pita* voorkomt, dat een plat brood aanduidt, al of niet gevuld met vlees en groenten. Dit geeft ons de suggestie dat we *pizza-pita* als één complex moeten beschouwen. De geografie uitbreidend zien we dat *pita* nog veel verder verbreid is en dat het centrum ligt in de Levant: Syrië, Jordanië, Palestina. In Italië hebben we *pitta* in het uiterste Zuiden, *pizza* in het Midden en *pinza* in de buurt van Rimini, hoofdzakelijk aan de Adriatische kust; in het Westen niet veel verder dan Napels (hogerop hebben we *focacce* en *schiacciate*) en het woord ontbreekt op de eilanden. Ruwweg dus het gebied van het vroegere Byzantijnse Rijk, waar de Longobarden juist niet kwamen.

De documentatie leert ons dat het woord in Europa pas in het tweede millennium echt goed doordringt (eerste Latijnse attestatie in 997 in Gaeta). Het is vóór die tijd ook niet in het Grieks gevonden. Wat was de wereldtaal in de Levant vóór de Grieken? Vanaf de zevende eeuw voor Christus was dat het Aramees, de taal waarin ook een groot deel van de Bijbel geschreven is.

¹⁰⁷ Deze paragraaf is eerder verschenen als *Apostrofo* nr 21 in de *Notiziario* van de Dante Alighieri Utrecht (2008-1, autunno), verzonden op 6 november 2007.

Platte koeken werden ook meer naar het Oosten gegeten, tot in India toe, maar daar werden er andere woorden voor gebruikt. *Pitta*, met dubbele *t*, is de oude Aramese vorm, met een typisch consonantisme *p-t-t* dat ook in andere Semitische talen voorkomt; het heeft altijd iets met brood te maken. (Er is een uitvoerige vergelijking met het Bijbelse Hebreeuws, die ik hier niet zal uitwerken, bij gebrek aan directe kennis van die taal).

De haard, als men mij deze woordspeling toestaat, is nu gevonden: een Aramees sprekende Levant, waar het woord in eerste instantie naar het brood verwijst, niet naar de vulling. Woord en zaak zijn blijven bestaan in de latere cultuurtalen, het Grieks van het Byzantijnse Rijk, en het Arabisch, waar het duidelijk een leenwoord is, want het Arabisch kent vanouds geen *p*, alleen maar een *f*.

Komen we verder van het centrum af, dan kunnen klank en betekenis geleidelijk veranderen. Sommige talen, die geen dubbele medeklinkers kennen, vereenvoudigen de dubbele *t* tot een enkele, zoals in de hele Balkan gebeurt. Italië houdt een dubbele *t* in het extreme Zuiden, terwijl *pizza* te verklaren is als een bijvoeglijk naamwoord *pittea* (dus iets koekachtigs). In het Noorden kan daar een *n* bijkomen (wij zagen dat hierboven in de *acciuğa*, die via Genua tot *ansjovis* wordt). De betekenisontwikkeling vinden we in de gevarieerde vullingen, bijvoorbeeld in Turkije en de Balkan. Hoe noordelijker men komt, hoe meer de vulling verandert: in Kroatië en Hongarije ook fruit en zoetheid. In de Balkan wordt deze vulling in het brood gevouwen, in Napels ligt hij er bovenop.

En zo zijn we weer thuis. In de conclusie geeft Alinei nog een weids vergezicht, met Mesopotamië als centrum van de landbouw en de bijbehorende culturele producten. Dat is nòg een schop tegen het indogermanendom, en bovendien momenteel nog sterk omstreden. Maar spannend is het wel.

Naar een integratie: het geval pompelmoes/pompelmo

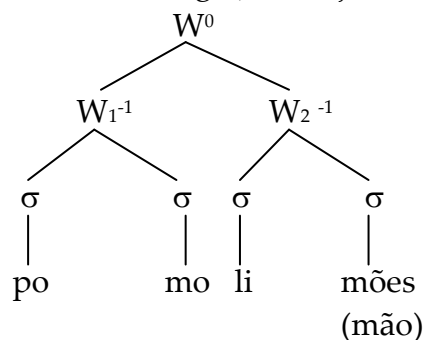
Volgens Arcamone is *pompelmo* een neerlandisme in het Italiaans. Ik zal hier deze claim bespreken in een kader dat verschillende aspecten van de leenwoordtheorie integreert. Als alle leenwoordartikelen is deze paragraaf slechts voorlopig en moet de beschrijving aangevuld worden door voortgezet onderzoek.

Een leenweg kan opgesplitst worden in een groot aantal momenten, die elk hun eigen beschrijvingswijze hebben en een eigen theorie vereisen. Dit zijn: ontstaan van een nieuw concept, een naamgeving volgens een bepaald iconymisch principe,¹⁰⁸ aanpassing van de vorm (fonologisch en morfologisch) in de verschillende tussentalen, verandering in de semantiek, voortleven of verdwijnen van het woord in kwestie. Als we dit toepassen op *pompelmoes/pompelmo* levert dit de volgende resultaten op. Het culturele moment waarin het woord is ontstaan is het tijdvak van de ontdekkingsreizen, waarin de ontdekkers zich een beeld moeten maken van de

¹⁰⁸ Iconymie is de term die Alinei gecreëerd heeft voor de studie van de semantische motivatie van een woord.

nieuwe objecten, in dit geval de *Citrus maxima*¹⁰⁹ in Indonesië. De naamgeving vindt plaats in de lingua franca op Portugese basis (of misschien wel in het officiële Portugees) en veronderstelt een vorm *pomo-limões*. Deze veronderstelde vorm is gebaseerd op het iconymische type vrucht + vruchtgeslacht, syntactisch ingebed in de structuur $[X]_N + [Y]_{N\langle\text{plu}\rangle}$, waarbij X = het hyperoniem vrucht en Y de geslachtsnaam Citrus, tevens gebruikt als soortnaam voor de *Citrus maxima*.¹¹⁰ In de botanische hiërarchie zijn er acht niveau's tussen vrucht en vruchtgeslacht; taalkundig is de diepte geringer. Op het niveau van de soorten staat de nieuwe soort *pomolimões* op het zelfde niveau als andere soorten zoals *limão* en *laranja* (citroen en sinaasappel); dat is het zogenaamde basisniveau van de algemene taal.

Voordat dit type overgenomen wordt is het een samenstelling: een woord gevormd door twee woorden ($[W_1^{-1} + W_2^{-1}]_{W^0}$), waarbij de superscripten 0 en -1 aangeven dat de W's zich respectievelijk op het woordniveau en het stamniveau bevinden. De ritmische structuur is als volgt (waarbij σ voor lettergreep staat):

In een samenstelling heeft ieder samenstellend woord een eigen accent, hier respectievelijk op de eerste en de laatste lettergreep. Bij de overname verliest de samenstelling zijn transparantie; de lettergrepen komen onmiddellijk onder W^0 te staan en het woord krijgt slechts één accent, dat varieert volgens de accentregels van de bewuste taal. Als gevolg verdwijnt de tweede lettergreep; de /m/ verplaatst zich naar de eerste lettergreep (/pom-li-mus/); hierna kunnen drie regels optreden: *p*-insertie, verzwakking van de /i/ tot /ə/ en metathesis (omzetting binnen de lettergreep van

¹⁰⁹ *Citrus Maxima* is de wetenschappelijke naam van deze vrucht. Wetenschappelijke namen zijn volgens Alinei (2009, pp. 464-465) een vorm van *scientific relexification*; zijn voorbeeld is *hand-axe or bifacial* voor een soort bijl die in het Stenen Tijdperk ongetwijfeld anders geheten heeft.

¹¹⁰ In de botanische taxonomie is eigenlijk de boom het te determineren object. Deze, in het Frans de *pamplemoussier*, hoort tot het rijk Plantae (*vrucht* bevindt zich dus op dat niveau van abstractie), de citrusvrucht tot het geslacht Citrus, de pompelmoes is een van de soorten van dat geslacht. De soortnamen zijn de normale eenheden uit de algemene taal, maar waar die ontbreken kunnen ze aangevuld worden met namen van één niveau hoger (net als bijvoorbeeld *container* voor objecten die geen *kist* of *doos* genoemd kunnen worden. Zie hoofdstuk 2 van deze bundel).

Ook citrusvrucht is iconymisch van het type vrucht + vruchtgeslacht, maar dan syntactisch geordend als Y + X.

/plə/ naar /pəl/, verder wordt de spelling *õe* gelezen als /u/ volgens de Nederlandse spellingsregels.

Voor het reconstrueren van de leenweg hebben we de volgende soorten informatie:

1. Plaats van oorsprong van de vrucht (Oost-Indië);
2. Sociolinguïstische kontekst van de beginsituatie: een Portugese lingua franca die voorafgaat aan de komst van de Nederlanders, en daardoor de datering bepaalt. Het is waarschijnlijk dat de naamgeving plaatsvindt aan het begin van de Portugese contacten, dus enkele jaren na Vasco da Gama (1498); de Nederlandse contacten dateren van een eeuw later;
3. De politieke situatie in de 17e eeuw is dat het Nederlands fungeert als doorgangstaal naar Europa;
4. De eerste attestaties: voor het Nederlands 1648, voor het Frans 1665. De Franse attestaties laten alle fonologische tussenstadia zien;
5. De fonologische ontwikkeling, zoals hierboven aangegeven.

Dan verandert de relatie tussen woord en concept, doordat er een nieuwe variëteit gecreëerd wordt (de grapefruit, alias Citrus paradisi in de 18e eeuw). De taalkundige ontwikkeling verloopt verschillend per taal: het woord kan de oude betekenis houden (Nederlands *pompelmoes*) of op de nieuwe betekenis overgaan (Frans *pamplemousse* en Italiaans *pompelmo*).

De Italiaanse vorm *pompelmo* is alleen te verklaren als *back-formation* (*Rückbildung*, *retroformazione*) vanuit het meervoud. Alleen een Engelse tussenfase (*pompelmoes* → *pompelmo*, analoog met *tomatoes* ← *tomato*) voldoet aan de voorwaarde.¹¹¹ Het fonologische, orthografische en morfologische complex veronderstelt dus een leenweg Nederlands → Engels → Italiaans.

De behandeling van *pompelmoes* in het EWN (deel III, pp. 572-573) wijkt hiervan in enkele opzichten af. Het artikel begint met het opruimen van eerdere suggesties, met name de veronderstelde Indische herkomst van het woord. Maar het behoudt een ander verhaal, namelijk een veronderstelde verklaring van het eerste lid *pompel* door middel van andere woorden met dat element; deze verklaring is volkomen overbodig aangezien de fonologische verklaring volstaat.¹¹² Dan komt een kenmerkende zin: 'Het tweede lid zou het (nauwelijks geattesteerde) woord *limoes* kunnen zijn, ontleend aan het meervoud van Portugees *limão* 'citroen' en dus een variant van LIMOEN; een oudere vorm als **pompel-limoes* is in het Nederlands echter nooit aangetroffen'. Deze zin veronderstelt dat dateringmethode 1 (attestatie) van de

¹¹¹ Het Engels als bron voor latere woorden wordt ondersteund door de verbreiding van *pomelo*, over het algemeen verklaard als een variant van *pompelmoes* (*pummelo* via *pommelmoes?*), waarin de *p*-insertie niet heeft plaatsgevonden.

¹¹² De rest van de verklaring veronderstelt een iconiem *grote+moten*, dat buitengewoon ongeloofwaardig is als iconiem voor een vrucht (hebben we analoge gevallen?); we zitten hier nog in de oude fase van de etymologie waar *anything goes*.

methoden die ik in de paragraaf *datering* heb behandeld de enige acceptabele methode is en verwaarloost dateringsmethoden 2 tot en met 4 (de zelfdatering, de fonologische en de etymologische dateringsmethode), evenals kennis van de iconymie: zie de opmerkingen *nauwelijks geattesteerd* en *nooit aangetroffen*. Bovendien vertrouwt men zozeer op de volksetymologie van *pompel* dat verder alleen maar naar een verklaring van het tweede lid gezocht wordt (waarbij vrij geassocieerd wordt op de stam *moes*).

Nader onderzoek is nodig op een paar punten. In de eerste plaats een totale inventaris van alle geattesteerde vormen plus hun data in alle Europese talen. Speciaal de Engelse namen zijn hierbij van belang. Ten tweede een precieze formulering van alle veronderstelde fonologische ontwikkelingen. Ten derde een vergelijkend onderzoek naar de termen voor het hele veld van de citrusvruchten. Ten vierde meer informatie over de veredeling van de vruchten, met name over de veelgeciteerde captain Shaddock, die de Citrus maxima naar Barbados gebracht zou hebben en aldaar gekruist met de sinaasappel.¹¹³ Ten slotte is het hele verhaal uitermate *Europe-centered*; er bestond natuurlijk een naamgeving voor de komst der Portugezen en daarvan is nog wel het een en ander bewaard, als we afgaan op de namen die voor allerlei landen in Wikipedia worden vermeld. In het bijzonder zouden we willen weten of het iconiem dat aan *pomo-limões* ten grondslag ligt al eerder in een inheemse taal bestond (en of die taal een verschil maakte tussen enkel- en meervoud, wat van belang kan zijn voor de keuze voor een meervoud in het Portugees).

Conclusie en suggesties

In hoofdstuk 15, over het Italiaanse woord *statolder* had ik een lijst opgesteld van zaken die we over ieder leenproces moeten weten. Ik herhaal deze lijst hier als begin van een afsluitende discussie.

- 1) De plaats en het moment waarop het woord is ontstaan en de aanleiding daartoe;
- 2) De vaktasector en het kanaal van verspreiding;
- 3) De relatie tussen de oorspronkelijke vorm en de vorm in de nieuwe taal, met de variabiliteit die inherent is aan elk lexicaal proces;
- 4) De betekenis, dat wil zeggen de architectuur van de oorspronkelijke betekenissen en de vaststelling welk gedeelte van die betekenissen op reis gaat;
- 5) De motivatie van het woord, eventuele veranderingen van motivatie en de mogelijkheid om de oorspronkelijke motivatie toch nog te herkennen;
- 6) Vaststelling van het semantische veld waar het woord deel van uitmaakt en van de aanwezige alternatieven (onomasiologische informatie);
- 7) De productiviteit van het woord;

¹¹³ Voor de conceptvorming is van belang wanneer de nieuwe variëteit voldoende geïnstitutionaliseerd is om een eigen naam te ontvangen. Die naam kan ook het eponiem *shaddock* zelf zijn, of zijn hypercorrectie *shattuck*.

8) De documentatie, gezien als een van de middelen om het te dateren, naast andere middelen die we nog moeten vaststellen.

Dit programma was bedoeld voor losse woorden; voor een hele leenwoordschat zal het enigszins aangepast moeten worden. Het veronderstelt wel dat we het accent leggen op het ontleningsproces in plaats van op de resultaten, die we in de woordenboeken en de daarvan afgeleide lijsten vinden.

Ontstaan van het woord

Voor alle woorden die in het *Chronologisch woordenboek* zijn opgenomen hebben we dateringen. Deze zijn in principe afgeleid van woordenboekennis, die ten dele informatie bevat die woordenboekschrijvers uit lectuur en eigen waarneming hebben opgedaan. Deze informatie kan verfijnd worden door terug te gaan naar de bronnen. Dit is des te noodzakelijker naarmate de informatie kennelijke lacunes bevat, wat we vooral kunnen constateren op drie gebieden: grote discrepanties tussen de Nederlandse gegevens en die van de ons omringende landen, onverklaarbare clustering van dateringen, zoals de muziekwoorden in 1772, die geheel te wijten is aan de bron, namelijk een muziekencyclopedie, en informatie die in strijd is met de zelfdatering: bijvoorbeeld een datum uit de jaren negentig van een naam voor een verschijnsel dat in de jaren zestig plaats heeft gehad. Aangezien de aanleiding voor het ontlenen van een woord een cultureel feit is is het noodzakelijk de relatie tussen de betrokken woorden en de culturele situatie steeds voorop te stellen.¹¹⁴

Vaktaal of niet

Bij het woord *statolder* was het vaktaalkarakter evident; het ging om een politiek begrip. Aan de andere kant is de naam van een gezagsdrager relevant voor de hele bevolking. Er is dus vaktaal en vaktaal. Veel muziektermen, kunsttermen of militaire termen zijn hoofdzakelijk van belang voor de beoefenaren van die bewuste sector van activiteit. Maar een kern van woorden uit iedere vaktaal gaat iedereen aan. In de grote massa van de leenwoorden is het moeilijk te onderscheiden tussen vogeltjes die alleen aan bird watchers bekend zijn en vogels die op ieders bord te vinden zijn. We zullen dus criteria moeten ontwikkelen om zo'n onderscheid te maken. Frequentie in niet-vaktaalige teksten zou een criterium kunnen zijn; als gevolg van de ontwikkeling van grote tekstcorpora zijn woordenboeken steeds meer in staat om een redelijk betrouwbare frequentieaanduiding te geven. In de TLF wordt voor ieder woord een

¹¹⁴ De Amerikaanse morfologe Rochelle Lieber heeft een theorie ontwikkeld volgens welke in ieder woord een soort objectieve betekenis aanwezig is, die voor alle gebruikers globaal gelijk is, en daarnaast cultuurgebonden elementen, die voor de meeste mensen verschillend zijn (want gebaseerd op persoonlijke ervaring). Voor morfologen is de 'objectieve' informatie het belangrijkste. Als we dit verschil aanhouden zou het best kunnen zijn dat voor leenwoordvorsers juist de cultuurgebonden elementen het belangrijkste zijn. Daarom heb ik in bepaalde gevallen, bijvoorbeeld bij de bespreking van *cappuccino*, op dat aspect de nadruk gelegd. Zie Lieber 2009 voor meer informatie.

absolute frequentie in het tekstcorpus gegeven, en het woordenboek van Tullio De Mauro kent ook grote gebruiksklassen. Zijn wij in Nederland al in staat om dit soort gegevens te leveren? Behalve frequentie is ook de soort betekenis van belang. Een Frans leenwoord als *réussir* 'slagen' (afgeleid van *riuscire*) is een centraal aspectwerkwoord en hoort daardoor qua betekenis tot de belangrijke leenwoorden. In het onderzoek zouden we aan de relatieve belangrijkheid meer aandacht kunnen schenken.¹¹⁵

Kanalen van verspreiding bestaan uit de vakgebonden activiteit bij sectoren als de religie, het militaire circuit of beeldende kunst en muziek. Voor algemene woorden zijn de media belangrijk, dat wil zeggen in onze tijd vooral de televisie (en in toenemende mate internet).¹¹⁶ Voor *ciao* is het kanaal ongetwijfeld de film geweest.

Variabiliteit

Door de orientatie op de woordenboeken komt de variabiliteit een beetje in het gedrang. Woordenboeken werken met stabiele lemmata, zodat de indruk ontstaat dat de ene gestandaardiseerde vorm automatisch correspondeert met een gestandaardiseerde vorm in de andere taal. De werkelijkheid is anders, zoals op kleine schaal bleek uit de concurrentie tussen *berlusconisatie* en *berlusconisering*. Een databestand dat werkt met casuals uit reisverhalen geeft wel de mogelijkheid om variatie te laten zien. Zo worden in Cartago 1990 alle varianten opgesomd die in het materiaal gevonden zijn. Het meest variabele voorbeeld (8 varianten) is dat van *feluca*, waarvan in het eerste citaat uit 1593 gezegd wordt: "They use to make this voyage to Genoa in little Barks called Fregata, and a lesse kind of boates called Feluca", maar die daarna nog de volgende varianten voorkomen: *Phalucco*, *Felucco*, *Filuca*, *Faluca*, *Filouca*, *Felluca*, *Felucca*. Als de vormen variabel zijn kunnen we fonologische ontwikkelingen toetsen.

Betekenenissen en deelbetekenissen

Ik heb sporadisch melding gemaakt van het voorkomen van meer betekenissen bij leenwoorden. De achterliggende gedachte was dat over het algemeen slechts een deel van de betekenissen van een woord overgenomen wordt door andere talen. Maar de overgenomen betekenis kan zelf ook weer nieuwe betekenissen produceren. De creativiteit na de overname is een punt om nader te bestuderen, vooral in het licht van de vergelijking van talen. Mijn voorbeelden *barak* en *basis* laten zien dat hier vergelijkend onderzoek vruchtbaar kan zijn.

Motivatie van de vorm

Voor Alinei is de motivatie van een woord de manier om dit woord sneller bekendheid te geven. Wanneer de vorm van het woord enige eigenschappen van het

¹¹⁵ De keuze van onderwerpen in *Geleend en uitgeleend* getuigt al van aandacht voor dit aspect.

¹¹⁶ Zie bijvoorbeeld uitdrukkingen als *niks*, *niente*, *nada*.

object weergeeft dan wordt het gemakkelijker onthouden dan wanneer het volkomen nieuw materiaal bevat. Het voorbeeld waarmee hij dit punt geïllustreerd heeft is het woord voor *bril*, een object dat ergens in de 13e eeuw uitgevonden is. De verschillende talen hebben zeer verschillende namen voor het nieuwe object. Vergelijk *occhiali*, *lunettes*, *spectacles*, *bril*. Een bril is een maanvormig voorwerp van (oorspronkelijk) beryllum, dat je voor je ogen zet om te kunnen kijken. Elk van de kenmerken van deze definitie is terug te vinden in één van de woorden, maar geen heeft ze allemaal. Dat is niet nodig om het woord te onthouden; enkele kenmerken volstaan.

In het geval van leenwoorden ontstaat het woord vaak op een speciale plaats om van daar uit de wereld te veroveren (zie Haarlem 1573 voor *barak* of Middelburg 1608 voor *verrekijker*). In de oorspronkelijke taal is een (soms rudimentaire) motivatie aanwezig. Wordt de vorm overgenomen, dan verdwijnt deze motivatie; wordt er een leenvertaling gebruikt, dan blijft de oorspronkelijke motivatie behouden. Ook is het mogelijk dat er een nieuwe motivatie gevormd wordt. De woorden voor *computer* illustreren deze mogelijkheden. In het Engels was een motivatie aanwezig: het apparaat dat kan rekenen. Dat het ook andere dingen doet is niet relevant: het rekenelement was voldoende om het woord bekend te maken; wanneer het voorwerp algemeen bekend is geworden heeft het woord geen motivatie meer nodig. Het Nederlands neemt, evenals het Italiaans, het Engelse woord over en verliest daarvoor de motivatie;¹¹⁷ het Duits heeft met *Rechner* een leenvertaling, die de motivatie overneemt; het Frans kiest een woord dat een eigen motivatie heeft, namelijk *ordinateur*; dat past in een culturele omgeving waarin Frankrijk zich afzet tegen Amerika. De motivatie is: een instrument waarmee je (gegevens) kunt ordenen.¹¹⁸

Studie van de motivatie van de leenwoorden is een onderbelicht onderwerp dat meer aandacht verdient. Ik ben er uitgebreid op ingegaan naar aanleiding van het woord *stadhouder* (zie De Boer 2006, hoofdstuk 15 van deze bundel).

Het semantische veld

Het semantische veld moet niet verward worden met het lexicale domein. Studies die veel woorden behandelen gaan automatisch zoeken naar domeinen waarin ze gerubriceerd kunnen worden: personen, gebruiksvoorwerpen, de militaire wereld of kunst en muziek. Die domeinen zijn van belang als culturele indicaties: militaire termen worden uitgewisseld in de tijd van de Frans-Italiaanse oorlogen na Charles

¹¹⁷ Of in ieder geval een motivatie in de eigen taal; *computer* is doorzichtig voor die Nederlanders die voldoende Engels kennen om te weten dat *to compute* rekenen betekent. Een analoog voorbeeld in ons materiaal is de tegenstelling *verrekijker* ~ *telescoop*; wie Grieks kent, doorziet ook *telescoop*. Het culturele moment voor een gemotiveerd woord als *verrekijker* (= instrument waarmee je ver kunt kijken) is het niet-universitaire milieu waarin in de tijd van Maurits wetenschap en techniek beoefend werd.

¹¹⁸ Het voorbeeld is niet geïsoleerd, maar past in een geheel van eigenzinnige computerterminologie, dat ook woorden als *logiciel* en *courriel* voor *software* en *e-mail* heeft geïntroduceerd.

XII, architectonische termen wanneer Leon Battista Alberti de Romeinse architectuur herontdekt, muziektermen in de achttiende eeuw, wanneer musici in een internationale wereld vertoeven. Semantische velden analyseren het begrip dat door een woord weergegeven wordt, kijken naar bovengeordende en ondergeordende termen en naar synonymie op het niveau van de term zelf. Het semantische veld van *stadhouder* omvatte alle termen die iemand aanduiden die iemand anders in zijn functie vervangt. De verschillen tussen synoniemen kunnen subtiel zijn: het verschil tussen *landvoogd* en *stadhouder* is in laatste instantie de omvang van het gebied waarop de vorst vervangen wordt. Daarnaast verschillen deze synoniemen in motivatie: het woord *landvoogd* heeft een patriarchaal element dat bij *stadhouder* ontbreekt. Semantisch-veldonderzoek bij synoniemen verhoogt de gevoeligheid voor definiërende kenmerken en maken het mogelijk de inhoud van een woord beter in de greep te krijgen. Ook heeft ons voorbeeld laten zien dat veldonderzoek de culturele motivatie¹¹⁹ verduidelijkt; pas door dit onderzoek hebben we kunnen ontdekken dat het gebruik van *stadhouder* een nieuwe politieke situatie weergeeft en bovendien een ideologische keuze inhoudt: wie de Republiek niet accepteerde bleef *gouverneur* gebruiken.

Productiviteit van de leenwoorden

Productiviteit is een gevolg van verankering in de taal; dus we moeten in de eerste plaats nadenken over verankering: wat dat precies is en hoe je die kunt aantonen. Als een woord in de taal verankerd is dan kunnen gebruikers er gemakkelijk opkomen; ze kunnen ermee spelen, er nieuwe betekenissen van afleiden en het gebruiken in afgeleide vormen. We zagen dit verschijnsel in de afleidingen van *giro*: eerst *gireren* en *girant*; later *giropas*, *girotel* en *giromaat*.

De lijsten die we hebben, niet alleen de Nederlandse, maar ook bijvoorbeeld de Franse van Hope, laten zien dat de afleidingsproblematiek nog niet goed beschreven is: heel vaak is het onduidelijk waarom verwante woorden ofwel in verschillende lemmata beschreven worden, ofwel in een en hetzelfde.

Documentatie en andere dateringsmiddelen

In de paragraaf over Alinei's dateringsmethoden heb ik laten zien welke andere middelen we hebben om woorden te dateren. Deze middelen kunnen de attestatie in documenten aanvullen en soms verbeteren. Door het traditionele beroep op attestaties lijken de andere methoden als marginaal beschouwd te worden: de behandeling van de datering van *barak* in het EWN was daar een voorbeeld van. Dit betekent dat in de leenwoordstudie niet alleen gezocht moet worden naar andere dateringmethoden, maar dat het gebruik daarvan ook verdedigd moet worden; met andere

¹¹⁹ Let wel dat 'motivatie' hier in twee zeer verschillende betekenissen gebruikt wordt: motivatie van een vorm en motivatie van het gebruik van een leenwoord.

woorden, we hebben duidelijke toetsgevallen nodig waarin kan worden aangetoond dat deze methoden productief zijn.

Ook een ander aspect van datering verdient de aandacht. Sommige woorden hebben een onmiddellijke verbreiding: een film, een sensationeel nieuw product of een mediagebeurtenis vinden een onmiddellijke echo in de wereld.¹²⁰ Andere woorden vertonen een periode van acclimatisering: ik heb dat laten zien met het voorbeeld *cappuccino*, waar zelfs sprake is van een gefaseerde verbreiding van het woord.

Wat de documentatie zelf betreft heeft de Nederlandse situatie een achterstand bij die van de buurlanden: er is geen goed overzicht van de casuals en andere woorden die voorkomen in de geschriften van mensen die contact hebben met Italië. Het eerste wat zal moeten gebeuren is een inventarisatie van de teksten die in aanmerking komen om leenwoordmateriaal op te leveren. Wie zijn onze reizigers en wat zien ze; wie zijn onze diplomaten en wat voor thema's interesseren hen; wie houdt zich professioneel met Italië bezig en wat voor vakterminologie ontwikkelen deze mensen?

Losse eindjes

Ik heb dit artikel opgezet als een los verband van paragrafen waarin steeds een bepaald aspect aan de orde komt. Dit om de leesbaarheid te bevorderen en ook een beetje in polemiekt met de *tierische Ernst* die zoveel Duitse benaderingen kenmerkt. Maar er blijven dan gauw wat onderwerpjes over die nergens ter sprake gekomen zijn. Ik zal er hier kort een paar vermelden, bij wijze van afsluiting van dit artikel.

Losse opmerking 1: De voortschrijdende documentatie. In *De Volkskrant* van 18 augustus 2009 stond een uitvoerig artikel van Jan Hoedeman en Remco Meijer, *Haarlemmerolie met een fijne antenne*, over de voormalige particulier secretaris van prins Willem-Alexander. Daarin vond ik ineens een Italiaans leenwoord dat nog niet in mijn verzameling zat. Het citaat luidt: 'Want curieus is het toch wel om in een soort *consigliere*-rol het tot wasdom komen van een kroonprins te begeleiden'. Is *consigliere* een casual, en waar komt het dan vandaan? Gelukkig hebben we internet, dat ons naar de maffia leidt. De *consigliere* is de vertrouwensman van de mafia-boss, zijn rol is gepopulariseerd in Amerikaanse maffia-films, te beginnen bij *The Godfather* (1969); de uitbreiding van betekenis in de politiek heeft al in de Verenigde Staten plaatsgehad: zo was James Baker de erkende *consigliere* van de Bush-familie. De criminele kontekst is in deze betekenisuitbreiding verloren gegaan, hoewel ze ieder moment weer geactiveerd kan worden, zie onderstaand citaat over Bush junior, waarin ieder element suggestief is (clan, familie, geheim, karweitje en dood-

¹²⁰ Dit is niet alleen het geval in onze tijd van hypersnelle media; ook de ontdekking van Amerika of de stellingen van Luther hadden vrij snel gevolgen voor de woordenschat.

vonnissen).¹²¹ In deze dubbele betekenis (licht ironisch positief en uitgesproken negatief) is het woord in het Nederlands overgenomen.¹²² Het woord *consigliere* heeft in het Italiaans een veel algemener betekenis; als leenwoord heeft het zich gespecialiseerd in de maffia-zin en de leenweg loopt zoals zo vaak in de 20e eeuw via Amerika, met de film als kanaal.

Losse opmerking 2: Een van de wensen voor de toekomst is vergelijking met italianismen in andere talen uit dezelfde cultuurkring. Daar zal wat speurwerk voor nodig zijn, want voorlopig beschikken we nog niet over het nieuwste materiaal. Voor het Deens hebben we de kleine monografie van Nyrop uit 1922, die 174 italianismen bevat. Inspectie van deze lijst wijst uit dat praktisch al deze leenwoorden ook in Nederland voorkomen. De paar uitzonderingen, zoals *Bratsch* voor altviool wordt dan ook in het Duits teruggevonden: de leenweg is anders, maar het blijft een leenwoord. Een dergelijke vergelijking bewijst dat we bij de italianismen in wezen met louter internationalismen te doen hebben. Verder zijn ze nuttig voor de bestudering van de fonetische variabiliteit: *skærmydsel* en *strabads*, *pilgrim* en *palads* geven net dat gevoel van vervreemding dat een ander fonologisch en orthografisch systeem teweegbrengt. Zweedse leenwoorden zijn vergelijkbaar met de Deense, al is er soms wat chronologisch verschil: het jaartal 1812 dat Gerola (1967) geeft voor *giro* komt doordat het Zweedse bankwezen zijn termen via Amsterdam gekregen heeft, met de onvermijdelijke vertraging die het gevolg is van een grotere afstand van het centrum waar alles gebeurt.¹²³

Losse opmerking 3: de casuals. Het ontbreken van materiaal uit reisverslagen, romans die in Italië spelen, brieven, en dergelijke is een grote lacune in het Nederlandse leenwoordenonderzoek. Andere talen zijn hierin gelukkiger. Een mooi voorbeeld van zo'n soort onderzoek is de monografie van Gabriella Cartago, *Ricordi d'Italiano* uit 1990. In dit boek, dat gebaseerd is op Engelse reisverslagen, worden 925 woorden en uitdrukkingen behandeld. Van deze 925 items bestaan er 122 uit twee of meer woorden: twee vierwoorduitdrukkingen (*pesce di San Pietro* en *procuratore di San Marco*), 29 driewoorduitdrukkingen (zoals *albergo dei poveri*, *maestro di cappella*, *torta di lasagne* en *vino da pasto*) en 91 tweewoorduitdrukkingen (zoals *camera locanda*, *fata morgana*, *opera buffa* en *tavola rotonda*). Van al deze items worden de vindplaatsen met bijbehorende citaten, en de authentieke vormen opgegeven.

¹²¹ 'Toen Bush tot gouverneur werd gekozen, stelde hij Gonzales aan als zijn juridisch adviseur. Met Bush als zijn weldoener en met de Bush-clan als zijn nieuwe familie, wierp Gonzales zich op als de perfecte *consigliere*: de hoeder van familiegeheimen, zoals de veroordeling van W. voor rijden onder invloed, en de uitvoerder van onappetitelijke karweitjes, zoals het schrijven van de memo's waarmee Bush zeventenvijftig doodvonnissen bekrachtigde' (Vrij Nederland 02.06.07).

¹²² De ironische nuance komt aardig overeen met de houding van De Volkskrant tegenover het koningshuis.

¹²³ Zie Gerola, Berengario. 'Gli imprestiti italiani nello svedese' *Atti e Memorie dell'Accademia Toscana di Scienze e Lettere "La Colombaria"*, 32 (1967), pp. 215–273.

Losse opmerking 4: woordenboeken tegenover gebruik. Rovere (2006) is een belangwekkend artikel waarin het huidige gebruik van *italianismen* geplaatst wordt tegenover de informatie die in woordenboeken, inclusief vreemde-woordenboeken, gegeven wordt. Zijn materiaal bestaat uit Duitse krantencorpora, voor zijn methodologische opmerkingen maakt hij gebruik van voorbeelden uit de letter *a*. Hij concludeert dat de woordenboeken tegelijkertijd teveel en te weinig geven: teveel omdat allerlei verouderd materiaal opgenomen blijft worden – het is haast niet mogelijk om woorden die niet langer gebruikt worden te schrappen – ; te weinig omdat de betekenisinformatie te traditioneel is en geen rekening houdt met uitbreidingen en betekenispecialisaties in het werkelijke taalgebruik. Het artikel is een voorstudie voor een gepland woordcontactwoordenboek van Maurice Mayer en Giovanni Rovere,¹²⁴ waarvan het als voorbeeld een artikel over het woord *piazza* geeft. Er is ook aandacht voor verschillen tussen Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk.

Als straks naast de Leeuwarder Courant meer Nederlandse krantencorpora beschikbaar komen, kunnen we controleren of de conclusies van Rovere ook voor ons land opgaan. Ook zijn verschillen tussen Nederland en België nog niet bestudeerd.

Losse opmerking 5: Eponiemen. Voordat een eponiem taalkundig productief wordt, moet de figuur in kwestie eerst naamsbekendheid gekregen hebben. Dit is bijvoorbeeld het geval met Pinocchio: iedereen weet op zijn minst dat de neus van deze marionet langer wordt als hij liegt. Dat is voldoende om eponiemen mogelijk te maken. Een voorbeeld: toen in december 2008 de spelers van Feyenoord een conflict kregen met hun trainer en aanvoerder Giovanni van Bronckhorst in korte tijd verschillende standpunten innam, werd hij onder collega's Giovannocchio genoemd. Deze bijnaam toont aan dat Pinocchio voldoende bekend was om tot creatief taalgebruik te inspireren, maar ook dat de link met Italië via de voornaam van de speler duidelijk was.

Een verwaarloosde bron van eponiemen is Calimero, het kuikentje dat bij iedere tegenslag verongelijkt roept: 'Zij zijn groot en ik is klein, en dat is niet eerlijk, o nee' (in de oorspronkelijke Italiaanse tekst 'Tutti ce l'hanno con me perché sono piccolo e nero ... è un'ingiustizia però' (letterlijk: 'Ze moeten me allemaal hebben, want ik ben klein en zwart ... maar dat is onrechtvaardig'). De waspoederreclame van Toni Pagot, begonnen in 1963, werd in 1972 uitgezonden door de TROS, de omroep die destijds de underdogpositie bekleedde en Calimero als mascotte gebruikte. In het *Woordenboek van neologismen* van Marc de Coster vinden we *calimero-helm* (1989), *calimero-effect* (1992), *calimero-complex* (1995) en *calimero-gevoel* (1997); zelfdatering moet een veel vroegere datum opleveren. De helm is een zelfstandige ontwikkeling, gebaseerd op gelijkenis van vorm; de rest exploiteert de verongelijkt-hed. De Coster vermeldt de Italiaanse origine van het filmpje bij wijze van

¹²⁴ Ongetwijfeld het aangekondigde *Dizionario di italianismi: francese, inglese, tedesco*, van de Accademia della Crusca, onder leiding van Harro Stammerjohann. Inmiddels is dit boek verschenen.

encyclopedische kennis, maar doet er niets mee; trouwens, ik weet niet of de kijker zich bewust was van de Italiaanse origine (vader Haan had een Gronings accent). De Coster vervormt de lijfspreuk van Calimero tot 'Zij zijn groot en ik ben klein'. De inspirator van het eponiem is nog altijd bekend; ik zie regelmatig nieuwe eponiemen in de pers. Bijvoorbeeld in de zomer van 2008, toen minister Donner regelingen had getroffen voor de deeltijd-WW en het Midden-en Kleinbedrijf zich tekort gedaan voelde: 'Gezien de strekking ervan mag het epistel dat MKB-Nederland dinsdag naar de Tweede Kamer zond de geschiedenis ingaan als de Calimero-brief. "Maar zij zijn groot en ik ben klein, en dat is niet eerlijk", jammerde het zwarte tekenfilmkuiken met de halve eierdop op zijn kop, telkens als hem weer eens onrecht was aangedaan door meer uit de kluiten gewassen boosdoeners. Dezelfde jammerklacht uit nu het mkb, met Minister Donner van Sociale Zaken in de rol van boosdoener' (Yvonne Hofs, *De Volkskrant* 29 juli 2009).

Slotopmerking

In dit hoofdstuk heb ik een groot aantal onderwerpen de revue laten passeren, die van belang zijn voor het leenwoordenonderzoek. Ik hoop dat mijn lezers hierdoor gestimuleerd worden verder te speuren en bepaalde benaderingen verder uit te werken. Voor Nederlandse Italianisten ontbreekt het niet aan leenwoordonderwerpen; laten we hopen dat het ook niet ontbreekt aan mensen die zich ermee willen bezighouden.

En wie lost definitief het probleem van *picobello* op?

Bibliografie

- Adamo, Giovanni & Valeria Della Valle. *Duemila parole nuove: Un dizionario di neologismi dai giornali*. Torino: Sperling & Kupfer, 2005.
- Alinei, Mario. 'Il concetto di 'densità semantica' in geografia linguistica', in Mario Alinei. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984: 257-267.
- _____. *Origin and History of the Italian Word* ambasciata «embassy». The Hague: Mouton, 1963. Ook in Italiaanse vertaling als 'Origine e storia della parola ambasciata', in Mario Alinei. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984: 89-113.
- _____. 'La "densità semantica" di alcune parole connesse con la "ruota"', in Mario Alinei. *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 1984: 269-289, eerder verschenen als 'Semantic density in linguistic geography: a study of some romance words related to the wheel', in A.A. Weijnen & M. Alinei. *The Wheel in the Atlas Linguarum Europae. Heteronyms and Semantic Density*. Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1974: 16-28.
- _____. 'Aspetti teorici della motivazione' *Quaderni di semantica* 17 (1996): 7-17.
- _____. 'Il problema della datazione in linguistica storica' [con commenti di R. Ambrosini, G. Giacomelli, A. Stussi, P. Tekavčić, P. Swiggers, e E. F. Tuttle.] *Quaderni di semantica* 12 (1991): 5-51.
- _____. *L'origine delle parole*. Roma: Aracne, 2009.
- _____. & Ephraim Nissan. 'L'etimologia semitica dell'it. *pizza* e dei suoi corradicali est-europei, turchi e dell'area semitica levantina' *Quaderni di semantica* 28 (2007): 117-136.
- Arcamone, Maria Giovanna. 'L'elemento germanico antico medievale e moderno (con esclusione dell'inglese)', in Luca Serianni & Pietro Trifone (red.). *Storia della lingua italiana*, vol. III *Le altre lingue*. Torino: Einaudi, 1993/94: 751-790.
- Battisti, Carlo & Giovanni Alessio. *Dizionario etimologico italiano*. Firenze: Barbèra, 1948-1956, 5 voll.
- Beccaria, Gian Luigi. 'L'automobile, un'officina di parole', in *Letteratura e industria*, Atti del XV Congresso AISLLI (Torino 15-19 maggio 1994), vol. II. Firenze: Olschki, 1997: 1147-1187.
- Boer, Minne G. de. 'Sei approcci al cambiamento lessicale', in Serge Vanvolsem, Franco Musarra en Bart Van den Bossche (red.). *Gli spazi della diversità*, Atti del Convegno Internazionale *Rinnovamento del codice narrative in Italia dal 1948 al 1992*. Roma: Bulzoni & Leuven: Leuven University Press, 1995: 179-209. (Onder de titel 'Zes benaderingen van lexicale veranderingen' in deze bundel opgenomen als hoofdstuk 11).
- _____. 'Riflessioni intorno a un saluto: la storia di *ciao*' *Lingua e Stile* 34 (1999a): 431-448 (Onder de titel 'De geschiedenis van *ciao*' in deze bundel opgenomen als hoofdstuk 12).
- _____. 'Biagi over de aardbeving: analyse van een Italiaans hoofdartikel' *Incontri* 14 (1999b): 11-21.
- _____. 'Il grammatico alle soglie del Duemila', in Serge Vanvolsem, Dieter Vermandere, Yves D'Hulst en Franco Musarra (red.). *L'italiano oltre frontiera*. Leuven: Leuven University Press & Firenze: Franco Cesati, 2000a: 57-76.
- _____. 'Le cazzate di Coliandro. Osservazioni sintattiche, semantiche e pragmatiche sulle parolacce italiane' *Italienische Studien* 21 (2000b): 35-64 (Onder de titel 'Coliandro lult er op los' in deze bundel opgenomen als hoofdstuk 13).
- _____. 'Sulla spiaggia: riflessioni sulla storia lessicale', in Bart van den Bossche, Michel Bastiaensen e Corinna Salvadori Lonergan (red.), ... *E c'è di mezzo il mare: lingua, letteratura e civiltà marina*. Atti del XIV Congresso dell'AIPI. Spalato, Croazia, 23-27 agosto 2000, Civiltà Italiana, Nuova Serie 2. Firenze: Franco Cesati, 2002a: 69-84 (Verschijnt onder de titel 'Op het strand' in M.G. de Boer. *Woordstudies II*, hoofdstuk 18).
- _____. 'Su buone basi', bijdrage tot het SILFI-congres te Duisburg 2002, wordt gepubliceerd in Elisabeth Burr (red.). *Tradizione & Innovazione: Linguistica e filologia italiana alle soglie di un nuovo millennio*. Firenze: Franco Cesati, vol. III (Verschijnt onder de titel 'Wat is de basis?' in M.G. de Boer. *Woordstudies II*, hoofdstuk 19, 2010).

- _____. 'Tutta la baracca', In Iørn Korzen (red.) *Lingua, cultura e intercultura: l'italiano e le altre lingue*, Atti del VIII Convegno SILFI (Kopenhagen, 2004a). Frederiksberg: Samfundslitteratur Press, 2005: 389-397 (Onder de titel 'De hele barak' in deze bundel opgenomen als hoofdstuk 14).
- _____. 'Italiaans-Nederlandse lexicografie: enkele sonderingen in de Italiaanse Van Dale' *Incontri* 19 (2004b): 155-169.
- _____. 'Come lo statolder è entrato nella lingua italiana', in B. Van den Bossche et al. *Italia e Europa: dalla cultura nazionale all'interculturalismo*, Atti del XVI Congresso AIPI, Cracovia, 26-29 agosto 2004. Firenze: Cesati, 2006. (Onder de titel 'Hoe de statolder de Italiaanse taal is binnengekomen' in deze bundel opgenomen als hoofdstuk 15).
- _____. 'Frontiera, confine, limite. Riflessioni sul campo semantico della delimitazione' in Gerald Bernhard & Heidi Siller-Runggaldier (red.). *Sprache im Raum – Raum in der Sprache*. Frankfurt: Peter Lang, 2008a: 154-187. (Verschijnt onder de titel 'Grenswoorden' in M.G. de Boer. *Woordstudies II*, hoofdstuk 20).
- _____. 'Tussenwerpseltheorieën' *Voortgang: Jaarboek voor de neerlandistiek*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus, 2008b: 221-252.
- Bruijn-van der Helm, José de. *Merce, moneta e monte: Termini commerciali italiani attestati nei testi neerlandesi dei Secoli XVI e XVII : un profilo storico-linguistico dell'influsso lessicale italiano sul neerlandese*. Utrecht: Led, 1992.
- Cartago, Gabriella. *Ricordi d'italiano: osservazioni intorno alla lingua e italianismi nelle relazioni di viaggio degli inglesi in Italia*. Bassano del Grappa: Ghedina & Tassotti, 1990.
- Corominas, Joan. *Diccionario Crítico Etimológico*. Madrid: Gredos, 1989.
- Cortelazzo, Manlio & Paolo Zolli. *Il nuovo etimologico*, tweede editie van *DELI: Dizionario etimologico della lingua italiana*, bezorgd door Manlio Cortelazzo & Michele A. Cortelazzo. Bologna: Zanichelli, 1999.
- Coster, Marc de. *Woordenboek van neologismen: 25 jaar taalaanwinsten*. Amsterdam/Antwerpen: Contact, 1999.
- EWN = Marlies Philippa et al. *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 4 delen, 2003-2009.
- Francescato, Giuseppe, 'Contributi allo studio degli elementi italiani in olandese' *Studi di Filologia Italiana* 24 (1966): 443-607.
- _____. 'Alcuni pseudo-italianismi dell'olandese' *Lingua nostra* 29 (1968): 76-78.
- Gallas, K. R. *Nieuw Frans-Nederlands Woordenboek*. Zutphen: Thieme, 2¹⁹⁵⁵.
- Gilbert, Pierre. *Dictionnaire des mots nouveaux*. Paris: Hachette-Tchou, 1975.
- Gosciny, René. *Lucky Luke 20: Billy the Kid*. Marcinelle: Dupuis, 1962.
- _____. *Lucky Luke 20: Billy the Kid*, Nederlandse vertaling. Leeuwarden: Koopmans Meelfabrieken, s.d.
- Grassi, Corrado. 'La componente italiana nel linguaggio tedesco della pubblicità', in Wolfgang Dressler et al. (red.). *Parallela 3*. Tübingen: Gunter Narr, 1987: 159-174.
- Greimas, Algirdas Julien. *La mode en 1830*. Paris, PUF, [1948] 2000.
- Guicciardini, Lodovico. *Descrittione di tutti i Paesi Bassi [1567]*. Edizione critica a cura di Dina Aristodemo. Proefschrift Universiteit van Amsterdam, s.l., s.n., 1994.
- Guicciardijn, Lowijs. *Beschrijvinghe van alle de Neder-landen, anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt, overgheset in de Nederduytsche Spraecke*, door Cornelium Kilianum. Amsterdam: Willem Jansz, 1612 (herdruk in facsimile, Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1979).
- Guiraud, Pierre. *Les mots étrangers*. Paris: PUF (Que sais-je, n. 1166), 1965.
- Höweler, Caspar. *XYZ der muziek*. Utrecht: de Haan, 1936.
- Kooijmans, Luuc. *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau*. Amsterdam: Bert Bakker, 2000.
- Lehrer, Adrienne. 'Talking about Wine' *Language* 52 (1975): 901-923.

- Lieber, Rochelle. 'A lexical semantic approach to compounding', in Rochelle Lieber & Pavel Štekauer (red.). *The Oxford Handbook of Compounding*. Oxford: Oxford University Press, 2009: 105-128.
- LEI = Max Pfister (red.), *Lessico Etimologico Italiano*. Wiesbaden: Reicher, 1981 - .
- Matoré, Georges. *La méthode en lexicologie: domaine français*. Paris: Didier, 1953.
- Migliorini, Bruno. *Storia della lingua italiana*. Firenze: Sansoni, 1960.
- Navarro Salazar, Maria Teresa. 'Italianismi commerciali nello spagnolo di oggi: prestigio sul valore aggiunto'. *L'italiano allo specchio: Aspetti dell'italianismo recente*, Atti del Primo Convegno della SILFI [Siena, 28-31 marzo 1989], vol. 2. Torino: Rosenberg & Sellier, 1991: 79-92.
- Nyrop, Kristoffer. *Italienske ord i Dansk*. Kopenhagen: Høst & Søn, 1922.
- Öhmann, Erich. 'Über den italienischen Einfluß auf das Niederländische'. *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde*, 1955: 131-152.
- Phoosen, J. *Wissel-styl tot Amsterdam. Vervattende niet alleen het geene dat men gewoon, maar oock wat een voorsichtigh Koopman, tot sijn securiteit, in de Wissel-handel dienstigh en noodigh is, te observeren*. 't Amsterdam: Jan van Duisbergh, 1676.
- Quarantotto, Claudio. *Dizionario del nuovo italiano*. Roma: Newton Compton, 1987.
- Repetti, Lori. 'The Integration of Foreign Loans in the Phonology of Italian' *Italica* 70 (1993): 182-196.
- _____. 'The Emergence of Marked Structures in the Integration of Loans in Italian', in Randall S. Gess & Deborah Arteaga (red.). *Historical Romance Linguistics: Retrospective and Perspectives*. Amsterdam: John Benjamins, 2006: 209-236.
- Rovere, Giovanni. 'Gli italianismi nella lingua tedesca: osservazioni metodologiche' *Studi italiani di linguistica teorica e applicata* 35 (2006): 249-290.
- Sablaylorles. 'Nomination et néologie: intersection et différences symétriques' *Neologica* 1 (2006): 87-99.
- Suomela-Härmä, Elena & Juhani Härmä. 'Osservazioni sull'uso degli italianismi nel linguaggio pubblicitario in finnico'. *L'italiano allo specchio: Aspetti dell'italianismo recente*, Atti del Primo Convegno della SILFI [Siena, 28-31 marzo 1989], vol. 2. Torino: Rosenberg & Sellier, 1991: 107-115.
- Sijs, Nicoline van der. *Leenwoordenboek: de invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag/Antwerpen: Sdu/ Standaard, 1996.
- _____. *Geleend en uitgeleend: Nederlandse woorden in andere talen & andersom*. Amsterdam: Veen, 1998.
- _____. *Chronologisch woordenboek: de ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2001.
- TLF = *Le Trésor de la Langue Française informatisé*, [http:// atilf.atilf.fr/tlf.htm](http://atilf.atilf.fr/tlf.htm).
- Vanvolsem, Serge. 'Influssi recenti nel neerlandese'. *L'italiano allo specchio: Aspetti dell'italianismo recente*, Atti del Primo Convegno della SILFI [Siena, 28-31 marzo 1989], vol. 2. Torino: Rosenberg & Sellier, 1991(a): 47-58.
- _____. 'La letteratura italiana in Belgio: tre lingue, tre culture e più generazioni', in Jean-Jacques Marchand (red.), *La letteratura dell'emigrazione: Gli scrittori di lingua italiana nel mondo*. Torino: Edizioni della fondazione Giovanni Agnelli, 1991(b): 81-94.
- Vidos, Benedek. *Prestito, espansione e migrazione dei termini tecnici nelle lingue romanze e non romanze*. Firenze: Olschki (Biblioteca dell'Archivum Romanicum. Series 2, vol. 24), 1965.
- Wind, Bartina H. *Les mots italiens introduits en français au XVIme siècle* [1926]. Utrecht: Hes, 1973.
- Wis, Marjätta. *Ricerche sopra gli italianismi nella lingua tedesca dalla metà del secolo XIV alla fine del secolo XVI*. Helsinki: Società neofilologica, 1955.
- WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Te raadplegen in de Geïntegreerde Taalbank op <http://gtb.inl.nl>.